که شد مشهور در هر قصبه و شهر
کلام عمده علامهٔ دهر
سنه ۱۲۸۴ھ

تاریخهای اختتام

چه خوش نظم شد این کتاب عجیب
که افزود از دو اعتبار علوم
محقق پئے سال ختمش بگفت
مفید است و رنگین بهار علوم
سنه ۱۲۸۵ھ
دگر مصرع خوب هاتف بخواند
کتابیست والا بهار علوم
سنه ۱۲۸۵ھ

تاریخ طبع

چو شد ختم طبع بهار علوم
که وصفش نیاید ز فکر ادیب
چنین نظم سالش ز دل خواستم
پئے نذر احباب دور و قریب
بو سمبت و سال هجری عیان
ز یک مصرع نقل بزم حبیب
سنه ۱۲۸۳ھ
ندا داد هاتف محقق بگو
همه بیمثال و عجیب و غریب
سمبت ۱۹-۴۲ از راجه بکرمادت

خاتمة الطبع حال از کارپردازان مطبع

اگرچه پیداست که آنچه نسبت با وصف خوبی مضامین انشاء بهار علوم از دست مطبع و ده اخبار گزارده آید دیده دران مضمون عکس نگوید که در وضع من ترش ست * خواهد آورد لیکن چون با وجود این خیال در اظهار حقائق گوش قلمی دلیل بخردی میتواند بود میگویم که الحق این کتابیست محتوی قواعد مفید که ناظم انجمن انتظامش چه قدر جگر خون شده باد باد اختصار در فراهمی قواعد نهد آشتن سلسلهٔ نظم چها دشوار آمده است باآفرین دلبر دست منشی منشی مهندر لال صاحب زار تخلص که آب و رنگ این بهار علوم آبیاری خوش اوشانست الحمد لله که در مطبع منشی نولکشور واقع لکهنؤ بعالی همتی آقای نامدار جناب منشی پراگ نرائن صاحب دام اقباله مالک مطبع موصوف بماه دسمبر سنه ۱۹۰۶ء

کار طبعش به انجام رسید

قطعۂ تاریخ رقمزدۂ شاعر عذب البیان خوشنویس خفی و جلی منشی اشرف علی متخلص بہ اشرف تلمیذ میرزا السیم دہلوی

یادگار زار اشرف طبع شد — بہر تاریخش دلم شد بیقرار
آمد از ہاتف بگوشم این ندا — گو کلام شاعر والا تبار

۱۳۰۳

قطعات تاریخ ریختہ کلک اعجاز سلک بلاغت انتمای منشی وحنپت رائے متخلص بہ محقق خلف منشی جسیکہ رائے فرمان نویس سلطانی متخلص بہ مقبول مختار سرکار فیض آثار نواب حمید الدولہ عضد الملک میرزا مہدی حسین خان بہادر اسد جنگ

تاریخ آغاز تصنیف در صنعت غیر منقوط بقاعدۂ زبر و بیّنات

الا یا طالب علم و صناعات — زفیض صاحب فضل و کمالات
شنیدی مژدہ گو از بخت فرجام — بگوشم خورد چون صوت دلارام
گرامی منشی زاد صاف معمور — کہ نامش ہست بینڈو لال مشہور
تخلص زار و ہم نازک خیال ست — بنظم و نثر گویا بے مثال ست
پسند خلق در شیرین کلامی — بہ از قاآنی و سعدی و جامی
سراپم ہر چہ در وصفش قلیل ست — ہنر دار گو مثلش گو بعدیل ست
بحسن فکر و استعداد کامل — بلطف قادر و توفیق شامل
بصرف ہمت والا خطابش — بزور زور کاوت بحسابش
بنظم آغاز فرمود از طبیعت — کتاب گنج علم و فن و صنعت
کتابے نیست مانندش کتابے — کتابے ہم کتاب لاجوابے
خطابش پر ضیا تر از نجوم ست — مرکب از بہار از علوم ست
زبر و بیّنہ در غیر معجم — چنان سالش محقق نظم کردم

ایضاً

بہارِ علوم از عنایات خالق	اشاعت گزین شد چو با حسن و تزئین
وہم طبع از بہر تاریخ ہجری	رقم کرد عاقل چہ دلکش مضامین

سنہ ۱۳۰۲ھ

ایضاً

شد اشاعت گزین بہار علوم	کہ کتابیست غریب و عجیب
ساخت تحریر خامۂ عاقل	سال تاریخ او عجیب و غریب

سنہ ۱۳۰۲ھ

ایضاً

طبع گردید چون بہار علوم	ہر یکے شد بجان و دل خواہان
عاقلا از پئے سن فصلی	چشمۂ فیض دائمے بر خوان

۱۲۹۳ف

ایضاً

عجب دلکش کتابے گشت مطبوع	کہ بروے محو شد ہر نا و پیرے
برائے سال فصلی عاقلا زود	بگو زیبا کلام بے نظیرے

۱۲۹۳ف

ایضاً

کیا ہی نام خدا چھپی یہ کتاب	ہے ہر اک سمت جسکا شہرۂ عام
سال فصلی کے واسطے عاقل	کر رقم ہے یہ بے نظیر کلام

۲۵۳ فصلی

قطعۂ تاریخ طبعزاد سخنور شیرین سخن مولوی محمد ظہیر احسن شوق تخلص نیموی عظیم آبادی شاگرد منشی امیر اللہ تسلیم

تعالی اللہ شد ہرگاہ مطبوع	کلام نکتہ سنج نغز گفتار
پئے تاریخ سال انطباعش	رقم زد شوق کلکم نغمہ زار

۱۳۰۲ھ

قطعۂ تاریخ طبعزاد شاعر فصیح اللسان منشی کنور جی متخلص بہ مدہوش شاگرد مصنف

زار نے جو کہا بہار علوم	ہے بہت خوشنما بہار علوم
سال تاریخ طبع لکھ مدہوش	واہ ہے یہ خوشنا بہار علوم

۱۳۰۳ھ

قطعات تاریخ طبعزاد منشی گور سہائے خلف دیوان گنشیام دیال متخلص بہ آشنا شاگرد مصنف

آشنا نسخۂ بہار علوم	طبع گردید غیرت گلزار
گفت ہاتف کہ سال او بنویس	خوشنما طبع شد رسالۂ زار

۱۸۸۶ء

ایضاً

آشنا گلشن بہار علوم	شد شگفتہ برنگ غنچۂ لب
گفت ہاتف نول کشور مطبعٔ	نسخۂ زار طبع گرد عجب

۱۳۰۳ھ

قطعۂ تاریخ از شاعر شیرین زبان میر فدا حسین یاس تخلص شاگرد میر ضامن علی جلال

ایسی یہ کتاب زار نے کی تالیف	ثانی اسکا جہان مین ممکن کب ہے
ای یاس یہ اسکی طبع کی ہے تاریخ	گنجینۂ علم و فضل کامل اب ہے

۱۳۰۳ھ

قطعات تاریخ چکیدۂ قلم جادو رقم شاعر کامل منشی بھگوان دیال متخلص بہ عاقل

طبع گردید این عجیب کتاب	از نوال خدائے ہر دو سرائے
گفت تاریخ عیسوی عاقل	حبذا نسخۂ نشاط افزائے

۱۸۸۵ء

ایضاً

نسخۂ بے نظیر طبع گشت ز فضل کبریا	ہر کہ بدید قیمتش کرد ز نقد دل ادا
از پئ سال عیسوی گر بدہی ست عاقلا	زود ز فرط شوق گو ہست کتاب خوشنما

۱۸۸۵ء

ایضاً

یادگار زار باشد این کتاب لاجواب ‌ ‌ منفعل از جلوۂ طبعش ضیای آفتاب

مصرعی از بہر سال عیسوی گفتہ وقار ‌ ‌ طبع خوش صنائع زیبا بہ قواعد نو کتاب

سنہ ۱۸۹۶ع

ایضاً

ہست منشی نول کشور و قار ‌ ‌ مالک مطبع اودھ اخبار

فیض عامش زبسکہ جاری ہست ‌ ‌ ہر گدائے درش ہزاری ہست

بسکہ شد از دحام اہل کمال ‌ ‌ مطبع از علم گشت مالا مال

مے شود طبع بہر نفع عام ‌ ‌ نسخہائے نکو بحسن تمام

نسخۂ بود یادگار زار ‌ ‌ طبع او آمدہ بروے کار

بود فکرے ز سال ہجری او ‌ ‌ گرد موزون وقار شعر نکو

نہ بود کس ز دید او محروم ‌ ‌ طبع نیکو شدہ بہار علوم

سنہ ۱۳۰۳ھ

قطعہ تاریخ از صاحب طبع رسا منشی گو بند پرشاد متخلص بہ فضا شاگرد مصنف

زار عالی جناب نیک خصال ‌ ‌ نظم گفتہ چنانکہ در سفتہ

سال طبعش فضا ے زار حسین ‌ ‌ بے بدل نظم نادری گفتہ

۱۳۰۳ھ

تاریخ پر از خوبی و لطافت طبعزاد منشی نبی دہر متخلص بہ ہمت شاگرد مصنف

از زار یادگار بہار علوم ہست ‌ ‌ آن اوستاد دہر کہ او ہست با کمال

منشی نول کشور بصد لطف طبع کرد ‌ ‌ چون دید این صنائع منظوم بیمثال

ہمت سروش غیب بتاریخ طبع او ‌ ‌ نادر قواعد ست خوشا طبع گفت سال

سنہ ۱۸۸۵ع

بود گو بیشد ست بخشی شاہ | شکر او ہیمو جملہ سپاہ
سال ہجری چو ریخت از قلمش | واجب افتاد اندرین رقمش

قطعۂ تاریخ ختم کتاب از بخشی نوندھ رای وقار

مرشد من جناب سیڈولال | در فن نظم و نثر اہل کمال
شاعر فارسے و ہم اردو | زار باشد تخلص نیکو
کرد نادر رسالۂ مرقوم | نامزد گشت با بہار علوم
از پے سال ہجریش ارشاد | شد با جعفر خدا نمود امداد
تعمیہ تخرجہ چو نیست پدید | مظہر علم سال او گردید
۱۲۶۵ھ

تمت

قطعات تاریخ طبع سابق

طبعزاد شاعر مشہور دیار و امصار بخشی نوندھ رائے متخلص بہ وقار تلمیذ منشی سنڈولال زار

چھپا وقار جو یہ نسخۂ بہار علوم | تمام خلق ہے مداح شاعر خوشگو
سروش غیب یہ پڑھتا ہے مصرع تاریخ | ہوا رسالۂ تصنیف زار طبع نکو
سنہ ۱۳ ہجری

ایضاً

شد طبع بصد ہزار خوبی | نظمی کہ ز کلک زار بچکید
سال ہجری وقار گفتہ | این نسخۂ زار طبع گردید
سنہ ۱۳ ہجری

ایضاً

شد طبع ز طبعزاد زار این نظمے | مثلش کے نظم عرفی و خاقانی
فصلے سالش ز مصرع نوگل کرد | لاثانی رسالہ طبع او نورانی
۱۲۹۳ھ

حرف وسطش اگر سکون دارد صاف مفروق در قیاس آرد
متحرک سوم بود حرفش همچنین نوع میشود صرفش
لاله و ژاله را مثالش خوان های این هردو چون رسد تو بدان
بهر تحریک لام لاله بود همچنین طرز لفظ ژاله بود
فاصله هر دو قسم می آید علم آن هر دو نوع میشاید
گشت صغری یکی دوم کبری چار حرف ست از پی صغری
متحرک سه حرف اول وست آخرش ساکن ست دال ای دوست
صنما کن مثال آن بقیاس متحرک سه حرف آن بشناس
پنج حرف ست از پی کبری شکنم را که شین شریک نما
که برای ضمیر این شین ست ملحق میم و شکل تسکین ست
هست بحر یک از برای چار پنجمی شین ساکنش پندار
چون درین وزن بر نمی گنجد میکنم فرق شین ازین رو دید
ورنه با شین درست کبری هاست ضم بکن شین دران که پیدا هست
الغرض هشت رکن گشت عیان نوزده ۱۹ بحر هست زین ارکان
درج نام بحور شد بالا تو درینجا همان قیاس نما
سالبقا یک رساله ای خوشخو اندرین علم گفته ام نیکو
بسکه گردیده جابجا مشهور زین ثمر رشد درین منظور
کرد اردو زبان فضا اورا هست شاگرد من بخشن رضا
علم را شد ازین رساله بهار در جهان ماند یادگار ز زار
هست شاگرد ارشدم چو وقار هند سه دان و شاعر و نثار
نام نوندهرای بخشی هست اوج گردون ز اوج فکرش پست

اینکه بهر مضارع آید دال — بر د بر د هد لبساز خیال
بهر تخصیص یا و نون آرے — مثل زرین و سیمین انگارے
هست از هاے هوز افسانه — مثل بستانه نیز مردانه
گشت ایطاے جلے تمام بیان — عیب در قافیه بود تو بدان
هست جائز اگر خفی ایطاست — که ز آب و گلاب بین پیداست
درگذشتن ز حد غلو را دان — مے شود عیب بین بقافیه آن
در غمت من شوم خراب کجا — صبر سازم بگو تو تا بکجا
از تعدی کنم چه شرح و بیان — کردن از حد خود تجاوز دان
میشود حرف وصل ای محسن — متحرک گہے گہے ساکن
از مثالش چسان دهیم خبر — در کتب نامده گہے بنظر
مختلف حرف قید ار گردد — بگمان این قبیح تر گردد
گو نظامی بگفته طشت و تخت — در کلامش مگر جوابت سخت
نیز فرموده سعدی شیراز — عدل و فضل ای توئی العمر دراز
عیب آنها نے سزد گفتن — تو نه آرے مگر میان سخن
رو باشباع اختلاف دهد — رو لیش رو سوے سکون نهد
عیب باشد بدل بدار خیال — که بهارک بهارک ست مثال
دان تو تغییر را بدل کردن — عیب باشد یکے میان سخن
بدل قافیه و تغییر ردایفت — در تقید و تخیل کن تشقیف
قافیه چون تمام گشت بیان — شمه از عروض هم برخوان

بیان علم عروض

آنکه کردی عروض را موصوف — نام علمے ست در جهان معروف

حرف روف ار باختلاف آری
در عرب این روا همے دارند
نیست جائز بفارسے اصلا
دوم اقوا ایرست دانستن
بمقید روے خلاف شود
برد در دار بقافیه آری
جائز مطلق ست روی هست
سوم اکفا بکسر درخوانے
بروے گردد اختلاف نصیب
چون لذیذ و عزیز کن تمیز
چارم ایطا که شایگان دانے
دگر هم کردن مکرر گو
بر دو قسم آمده است این ایطا
نیست جائز اگر جلے ایطاست
نون مصدر شنیدن و گفتن
جمع را هم حروف میدانی
نون الف دان هندوستان یاران
غنچه ها لاله ها مثال بگو
کاینات و صفات را نگر
الف و نون تو از صفت برخوان
یاے مصدر چو مستی مردے

عیب در قافیه به پنداری
که عمود و عمید سے آرند
از زمین و زمان قیاس نما
معنیش گو تمام را دشدن
حذو و توجیه عیب صاف شود
نیست جائز تو عیب پنداری
مثل هفته نهفته آر بدست
معنیش عیب قافیه دانے
از حروفے که مخرج ست قریب
محترز باش ازین حروف تو نیز
یک تو پامال کردنش خوانے
معنیش از لغت بد نسیان جو
یک بجلے شد دوم خفے پیدا
از فسون گر ستمگر این پیداست
نیست جائز لقافیه سفتن
جمع در قافیه مگر دانے
ها الف را قیاس کن زنسیان
الف و تا ازین قبیل بجو
عیب شد قافیه بمطلع اگر
مثل خندان دگر بود گریان
عیب باشد ازین تو برگردے

وقت تقطیع می شود هر جا   خوبی او بچشم جلوه نما
مترادف که معنیش بسخن   در لبس هم بود سوار شدن
اجتماع دو ساکن ست عیان   آخر مصرعه بقافیه دان
ریش و بیش ار بقافیه آری   شد مثالش همین تو پنداری
متواتر که معنیش صاف ست   پی به پی گفتنش در انصاف ست
در میان دو ساکن ار بنمود   متحرک یکی بحسن ورود
رهبر و خاورش مثال بود   ای بهر فن ترا کمال بود
متدارک بدین صفت بنگار   متحرک دو در دو ساکن آر
قالبم طالبم مثالش دان   کار من بار من دگر برخوان
متراکب انشسته برهم دان   صفت او بدین صفت برخوان
متحرک همی بود سه حرف   واسطه در دو ساکن ای خوش طرف
زور او بت شکن ز روز ازل   دست او تیغ زن بر اوج زحل
متکاوس بدان که حرف چهار   متحرک تو در دو ساکن آر
جز عرب این بفارسی اشعار   که نه واقع شود یقین هند آ

بیان عیوب قافیه

قافیه راست دان تو عیب چند   تا نباشی بصحتش پابند
یک سناد آمده دوم اقوا   سوم اکفا چهارمی ایطا
پنجم آمد غلو بعدی شش   هفتمی اختلاف در قیدش
فرق اشباع هشتمی مانند   دان که تعییر را نهم خوانند
هست اول سناد معنی آن   نو شتر بر و حرام زاده بدان

بنجمی را تو ذو قوافی دان
هم مثالش برین نمط برخوان

مشتغل بر دو قافیہ اشعار
گو ردیف آخرش بیار و میار

در جود و سخا کشاد بدہر
داد لطف و عطا بداد بدہر

ششمی قافیہ بود محجوب
من بیانش کنم بخوش اسلوب

دو بگو قافیہ میانش آر
لفظ یک چون ردیف در تکرار

صنمم نامکین شدہ بمکان
آفتاب زمین شدہ بزبان

ہفتمین قافیہ کنم اظہار
طبع شاعر ہمیکند طیار

ہست معمولہ قافیہ مشہور
بد و طرز ست صورتش بظہور

ہست موضوع یک بدان ز نسیان
گشتہ بر وضع خویش واضع آن

روی خوب تو چون چمن دیدم
از دو عالم ترا پسندیدم

نیز تحلیل نام این خوانند
اصل یک صورت دگر خوانند

اصل ثانی بنا بہ ترکیب ست
از رسائی فہم صورت نسبت

تو ز بیگانگان یگانہ شدے
ما شدیم از تو تو ز ما نشدے

گہ ز تحلیل و نیز ہم ترکیب
میشود قافیہ بدان ترتیب

بالبت کے بیادشہ دارم
عشق لعل تو بادشہ دارم

ہست تضمین کہ ہشتمی بسخن
معنیش را بدان پذیر شدن

آمدہ ہم نمودن ضامن
از لغت ہست اے نکو باطن

قافیہ آنچنان بود موصوف
کہ بمابعد خود شود موقوف

نیست ممکن حیات من الا
وصل او گر کند نصیب خدا

بیان قافیہ بحسب وزن

قافیہ را بحسب وزن ایجان
پنج باشد لقب کنیم بیان

حرکت مے شود بحرف روی	گر تو با حرف وصل وصل وہی
کہ سنانش کمانش ہست نظیر	بہمین طرز لفظ دیگر گیر

بیان نفاذ

دان چہ بحر نفاذ تحریرست	از ہدف در گذشتن تیرست
حرکت حرف وصل را گردد	گر بحرف خروج پیوندد
در مثالش جو آئیم برخوان	دگرش را نمائیم تو بدان
حرکات خروج و حرف مزید	نام آنہم نفاذ گشت پدید
تو نکو داوریم شان اے یار	ہم نکو پروریم شان نبگار
نیکو آئیم نیز سے آید	خوش جو آئیم نیز میشاید
حرکات خروج و وصل مزید	نقل وسعر فارسی گردید

بیان القاب قافیہ

لقب قافیہ کنم اظہار	ہر کلامم دسے تو گوشس بدار
اولا قافیہ مجردہ دان	نبود حرف قید و وصل دران
تن و من بہر آن مثال بس است	کہ نہ باروف و قید در پیوست
دومے قافیہ مردفہ گو	حرف قید ست یا کہ روف درو
روف یار من و قرار من	جنگ و ننگ ست قید ایہم تن
سومے قافیہ موسسہ گیر	حامل و کاملش مثال پذیر
چارمے قافیہ موصلہ گو	شرکت قافیہ بوصل بجو
از خروج مزید و نائرہ حرف	گر بود کن ہمان موصلہ حرف
وصف دندان یار گفتنمش	در درین سلک ہست سفتنمش

قافیہ گشت کارم و بارم | این مثالش زروف پندارم
ہست در قافیہ چو دشت و گذشت | حذو در حرف قید ظاہر گشت
اختلافش جواز گاہے نیست | اندرین حاجت گواہے نیست
گرچہ قید موصلہ باشد | اختلافش بدان روا باشد
خندہ و زندہ را مثالش دان | ہم دگر لفظ را بہ بر گمان

بیان رس

حرکت مشتہر شدست سوم | رس بگویند ہمگان مردم
معنیش چیز نادرست آید | قبل تاسیس فتحہ میباید
تارکے و مبارکے بنگر | ہم دگر خوان تو داور و یاوہ

بیان اشباع

چارم اشباع کردہ اند بیان | معنیش جامہ سبز کردن دان
حرکت کو بود بحرف دخیل | دان تو اشباع مید ہم تمثیل
بین تکاہل تساہل ای خوشخو | نبود اختلاف آن نیکو
متحرک بود چو حرف روی | جائزست اختلاف گر سازی
شاطری ہم برابری برخوان | ہست جائز چنین بقافیہ دان

بیان مجری

نیز مجرے کہ کردہ اند بیان | محل رفتن ست معنے آن
ہم بدانے رہ روانہ شدن | در لغتہا ہے توان جستن

متحرک دوام حرف روی — قبلش از حرف قافیه ست بری
همچنین مطلق مجرد خوان — ده هشتم قافیه دگر گردان
گر تو مطلق بحروف گردانی — چون خزانش دهانش آن دانی

بیان حرکات قافیه

حرکات حروف قافیه را — میکنم بر دل تو جلوه نما
شش بود نام آن شنو از من — گو تو توجیه و حذو ای پرفن
رس و اشباع و نیز مجری دان — پنج این شد ششم نفاذ بخوان

بیان توجیه

هست توجیه معنیش برگو — سوی چیزی بدان تو عطف رو
قبل حرف روی اگر در اصل — حرف ردف ز قید نیست توصل
نی ز تاسیس و نی بود ز دخیل — ساختم با تو این بیان تفصیل
حرکت حرف را به قبل روی — گشته توجیه را تو دان مبنی
اختلافش روا نمیدارند — عیب در قافیه به پندارند
حرو بر شد مثال آن پیدا — دیگری همچنین قیاس نما

بیان حذو

حذو با حای مهمله تو بدان — ذال منقوطه را دران برخوان
گشت معنی آن چنان روشن — که برابر دو چیز را کردن
حرکت داده قبل ردف و قید — حذو گویند جمله کرد زید

نیز افزون تو معنیش پندار	بعد حرف خروج حرف بیار
هست جو یا آن بگو تو جو یانت	هست پو یا آن بخوان تو پو یانت

بیان نائره

نائره آتش ست شعله هم	دشمنی تیز معنی ست رقم
حرفی آید جو بعد حرف مزید	نائره می شود بدان تو بدید
گو تو جو یانتم ز جو یانت	خوان تو پو یانتم ز پو یانت
از خروج مزید و نائره حرف	طوسیان از ردیف برده بحرف
پیش جمهور راسی نکو کردار	مستقل لفظ شد ردیف شمار
آنکه باشد بغیر استقلال	قافیه آمده بیانِ قال

بیان اوصاف روی

وصف حرف روی شنو از من	تا شوی در زمانه کامل فن
شد مقید روی عبارت از آن	که حروف روی تو ساکن دان
حرفی از حرف قافیه ما قبل	هیچ دارد نه در نظرها اصل
از دهن در چمن بده انجام	شد روی مقید این را نام
آن مقید مجرد ست روی	برو سر را اگر مثال روی
لفظ جانان بیار و هم مرجان	این مقید روی بر حرف بخوان
گر مقید بقید هست پسند	تو مثالش نما سند و گزند
گر مقید روی ست با تاسیس	نائل و زائل این مثال نفیس
رویِ مطلق ست گر منظور	بعد حرف روی ست وصل ضرور

صورتش این بود که در تاسیس / الف آید به فتح قبل انیس
متحرک که حرف بعد او / قبل حرف روی ست ای خوشخو
نام آنرا دخیل میگویند / زین نظیرش دگر نمیجویند
هم در لفظ کامل و شامل / هست حرف دخیل ای حاصل

بیان وصل

وصل پیوند و نیز پیوستن / معنی او بدان تو ای پُرفن
حرف مُلحق شود بحرف روے / حرکت در دهد بحرف روی
بیشتر این تو هشت حرف ببین / الف و تا و نون و کاف و شین
ها و یا و میم هم سه آید / وصل ازین حرف چهره بنماید
مرحبا مرکبا ز الف پیداست / کارت و بارت از مثال تاست
گر دهانش بیانش ست ز شین / سازم و بارم این ز میم ببین
نون بگفتن شنفتن ست بیان / پسرک دلبرک ز کاف عیان
سوخته دوخته زها خوانی / یاست در جائے و سلیمانی

بیان خروج

شرح سازم خروج را اکنون / معنیش هست رفتن بیرون
حرف گر بعد حرف وصل آرے / صورتش از خروج پندارے
شاد از حرف وصل شد شادا / خوان تو شادان خروج شد پیدا

بیان مزید

گوش کن از مزید هست بیان / شده کرده فزون تو معنی دان

نبود از حروف روف آن حرف	جمله ساکن در آید اندر حرف
بهر قید ست حرف ده بشمار	هم بتازے زبان بود بسیار
با و خا را و زا و سین و شین	غین و فا نون و ها بدان بیقین
قید این را بود بقافیه نام	بین نظیرش بچشم غور تمام
ابر و صبر آمده مثال با	بخت و تخت ست جلوه گر از خا
ے شود راز خورد گرد عیان	زا نباشد به بزم و رزم نهان
بسکه سین شد ز دست دست پدید	ظاهر از دشت و گشت شین گردید
اندرین نغز و مغز غین ببین	فا تو در سفت و گفت دان بیقین
نون چو در ننگ و تنگ گشت پدید	مهر و چهر از مثال ها گردید
هم در الفاظ تازے اے همدم	مینمایم مثال چند رقم
قاف در عقل و نقل ساز نظر	لام در علم و حلم هم بنگر
ذکر و فکر ست بهر کاف نظیر	هم دگر سکر و شکر کن تحریر
واو در حوض و خوض برخوان زود	یاے در عین و غین جهره نمود

بیان تاسیس

بین تو تاسیس ای خجسته نهاد	معنیش دان نهادن بنیاد
در میان روی و ساکن الف	متحرک در آید اے منصف
لیکه قبل الف بود فتحه	نبود کسره نے بود ضمه
آن تو تاسیس بیگمان بیندا	زائل و مائل این مثال شمار

بیان دخیل

کنم از معنے دخیل خبر	دخل حاصل بدان بکار دگر

قبل حرف روی حروف هر	روف اصلی شود چو پیوندد
سه بود حرف مد بکن تو شمار	واو ساکن بقبل ضمه گذار
یای معروف یا بود مجهول	بسکون کسره قبل کرده قبول
فتحه ما قبل الف بود ساکن	این سه حرف ستای نکو باطن
مثل چون دین و جان مثالش گو	نون حرف روی بود نیکو
یای مجهول شیر را خوان شیر	دگرش قافیه بدان نخجیر
روف مفرد نهند نامش هم	ای تو باشی درین جهان خرم
که اماله درو شود پیدا	که الف را بدل کنند به یا
می نمایند از رکاب رکیب	دگرش قافیه کنند شکیب
روف زائد مرکب و زائد	یک بود دو نه گفتنش شاید
معنیش شد زیادهٔ وافزون	ای دل تو بخر می مقرون
قبل حرف روی بقافیه گر	وزپس روف اصلی ای دلبر
حرف واقع شود میان کلام	تو بدان زائد و مرکب نام
آن حروف ست شش شنو اکنون	سین و شین خا و را و فا و نون
سین و را راست راست کن تو نظر	شین در داشت کاشت هم بنگر
بهر خا ساخت باخت شد تجویز	حرف را کار دار و کن تمییز
یافت و بافت بهر فاست نظیر	از نشاند و فشاند آن نون گیر

بیان قید

معنی قید میکنم اظهار	در لغت آمدست بند حصار
حرف ساکن چو قبل حرف روی	تو بلا فاصله اگر بینی

معنیش از لغت کنند اظهار — هست از پی دویدن ای دلدار
به تکلم جدا جدا باید — حرف کآتش نکیے همی شاید
نام آن حرف را روی در بات — معنیش گشت تازه و سیراب
این روے را اگر از روے شعر — رسن بار بستن اشتر
صفت فاعلے نمود پدید — نیستر تابنده رسن گردید
هست آن حرف غیر حرف وصل — نبود هیچگونه در روی فصل
اندرین شعر حرف را رابین — که دلت را شود ازین تسکین
شد سحر آه رفت یار زبر — شام غم آمده مرا بنظر
بهمین طرز حرف دیگر دان — مختصر با تو کرده ایم بیان

بیان حروف قافیه

نه بود حرف قافیه ای جان — یک روی هشت حرف دیگر دان
چار پیش روے چار پس — نام آنها شنو چو هست هوس
ردف و قید و دخیل هم تاسیس — قبل حرف روی شدست انیس
وصل دان و خروج و نیز مزید — تا بره نام چار سے گردید
بعد حرف روی همی آید — شرح آنها نوشتنم شاید

بیان ردف

سازم از ردف حالیا هشیار — تو بدین طرز معنیش هندار
در پیے هم در آمدن هم بین — پس نشینندهٔ سوار و سرین
هر دو قسم ست ردف کن تمییز — ردف اصلی و ردف زائد نیز

پس نشینند ه سوا ردان	هیچ تفریق یک د و نیست دران
آنچه در اصطلاح اهل سخن	شد معین ترا است دانستن
که پس قافیه کنند تکرار	یک بود لفظ یا بود بسیار
لقب او ردیف مشهورست	از تغیر تبدل او دورست
بردو قسم ست این ردیف ضرور	متصل منفصل بود مشهور
متصل آنکه حرف وصل و خروج	هم مزید زنائره بعروج
بعد حرف روی بود پیدا	خود نه معنی عیان کند اصلا
گر نه لفظ دگر بپیوندد	معنیش صورتے همی بندد
طرح وصف رخش گر اندازم	خامه را شمع انجمن سازم
منفصل را بدین طریق شمار	یک بود لفظ یا بود بسیار
مستقل خود بود بمعنی خویش	در پس قافیه بلا کم و بیش
اندرین شعر بین تو لفظ باز	خوش بگفت ست حافظ شیراز
حال خونین دلان که گوید باز	وز فلک خون خم که جوید باز
هم زیک لفظ زاید آنیز	شعر حافظ شنو بکن تمیز
حال دل با تو گفتنم هوس ست	خبر دل شنفتنم هوس ست
گاه یک لفظ قافیه باشد	تا بقے را ردیف بشناسد
تا که گویم غم دل خود را	آگه گویم غم دل خود را
مستقل معنیش بود برجا	که به ندرت دگر کند پیدا
دیده را بر رخش نمایم باز	تا نه محرم دم دیده آنیم باز

در بیان قافیه و روی

حرف آخر ز لفظ قافیه دان	آخر شعرها در آید آن

علم تاریخ طرفہ طرز نوی ست　　اعتبارش بحرف گنتی ست
عدد ہمزہ نیست در تحریر　　عدد آن میان لفظ شہیر
در عرب تا بود بصورت ہا　　گر دہندش دو نقطہ اہلا
عدد تا توان گرفت ازوے　　چار صد نی پنج بردن نے
چون زکوٰۃ ست شکل لفظ زکاۃ　　ہست معدود واو تا بصفات
لفظ اللہ شصت و شش دارد　　دو بود لام یک نہ بشمارد
زاختراعش نمے توان گفتن　　کہ برون مے شود ز قید سخن
سیر ابداع آن مکن ز کتاب　　یا ز طبع رسائے خود دریاب
مصرعے کہ دال تاریخ ست　　عدد کاف را میار بدست
کہ بود کافش از برای بیان　　عدد آن برون رود ز میان
نیز در زبر و بینہ گویند　　صورتش را ازین نمط جویند
عدد حرف از رہ ابجد　　گر مکبر سے نمود ز بر شود
عدد حرف لفظے ہر حرف　　بینہ مے شود چو سازی حرف
تخرجہ تعمیہ دران سازند　　نبود نیک لیک پردازند
ہان اگر لطف معنوی خوب ست　　ضبط ہر دو نکو خوش اسلوب ست
تخرجہ نام او بود مشہور　　عدد زائدہ کنے گر دور
عدد کم اگر بیفزائی　　تعمیہ نام آن تو بنمائی

بیان قافیہ

کارے افتد ترا باین ہمگاہ　　کنم از حال قافیہ آگاہ
قافیہ دیگر و ردیف دگر　　ہست جائز ردیف ناید گر
سازم از معنی ردیف آگاہ　　در لغت آنچہ آمدہ بہ نگاہ

کلمات ست هشت ابجد را
ابجد و هوز ست و هم حطی
قرشت و ثخذ ست و هم ضظغ
معنی ابجد ست یافته شد
پیروی کرد معنی هوز
کرده شد گم معانی حطی
معنی سعفص آمده از خود
مراد از آن
قرشت هست معنیش زنیسان
از خدا بر گرفت قوت را
بند از و گشت نزع شیطانی
کنم اعداد این حروف بیان
یک الف با دو جیم سه کعدد
واو شش هفت زا و هشت به حا
کاف بست ست و لام سی کشمار
نون به پنجاه سی شود معدود
عین هفتاد و فا بود هشتاد
قاف یک صد و دو صد بیا در را
حرف تا با نصد ست تا ششصد
هشت صد صاد و نه صد آمد ظا
میتوان داشت یاد این اعداد
عدد این حروف را کن ضم

بر دل خاص و عام جلوه نما
کلمن سعفص ای بعلم قوی
بهر تصحیح مفردات بلغ
از لغت معنیش شگافته شد
سهل معنی بود دماغ بسنر
کلمن دان کلام کرد نبی
تنگ دنیا شد و بر بخیه شد
دان که اقرار کرد از عصیان
معنی ثخذ ست ای دانا
معنی ضظغ از لغت دانی
که شود بر طبیعت تو عیان
دال چار ست پنج ها آمد
طا نه و یا ده آست عشر نما
شد چهل میم ای خجسته شعار
سین بود شصت با کمال شهود
بحساب نود در آمد صاد
شین سه صد چار صد بگیر از تا
هفت صد خبر ذال در ابجد
غین را دان هزار و ختم نما
بهر تاریخ گو صغر و را افتاد
وسط الفاظ بیشتر یا کم

غیر ازین بیت در بحور دگر نه رباعی در آمده به نظر
ششمی زان مربع ست ای یار خوب یک بند چار مصرع آر
یکی قافیه که مختلف ست لفظ و معنی باصل منحرف ست
قافیه کان به اولین بندست آخر جمله بند باید بست
بعد آن کن طبیعت خود تیز گو مربع دگر بمخمس گریز
هفتمی را مخمس آمد نام پنج مصرع به بند ساز تمام
سومی مصرعش مرصع گوی صورتش صورت مربع جوی
که رجوع آورد چهارم را ربط و ضبطش دران شود پیدا
هشتمی شد مسدس آنکه نکوست متفق بند پنج مصرعه اوست
بعد مصرع دگر دران بنگر وزن یک قافیه بود دیگر
هم مسبع مثمن ست چنان پس قسم معشر ست بدان
جمله این هفت قسم ای همدم قسمهای مسمط ست رقم
آنکه در شعر هست قسم نهم دان تو ترجیع بند اسم نهم
هفت بیتش جو مثنوی گوید آخرش بیت یک دگر جوید
که در آید دم کلام نظر قافیه دیگری و وزن دگر
لیک تبدیل وزن آخر را بنماید حالیا شعرا
قافیه را اگر بدل سازند وزن آنرا بیک محل سازند

بیان علم تاریخ گوئی

نوعی از علم علم تاریخ ست که ز ابجد در آمده در دست
علم آن علم بهترین باشد خوش حساب جمل همین باشد

مصرع گفته اش رقم سازم — گرچه هموزن نیست بطرازم
مصرع ثانیش وزیرش گفت — طبع شاه از شنیدنش بشگفت

مصرع بهرام گور بادشاه

منم آن پیل دمان و منم آن شیر یله

مصرع وزیر

نام بهرام ترا و پدرت بوجبله

آنکه بنیاد مدح شاه انداخت — رودکی بود طرز نو را ساخت
شعر را نیز هست نه اقسام — اولش آمده قصیده نام
نیست کم این ز بیست (٢٥) و پنج اشعار — صد که هفتاد بیش از این منگار
دومی گفتن غزل که در آن — باشد از عشق و حسن جمله بیان
پنج تا پانزده بود ابیات — قافیه دار دآن بحسن صفات
سومی قطعه قسم اشعارست — کاندر آن قافیه سزاوارست
قافیه اولین مصرع این — نبود چون قوافی پیشین
قافیه را ز مصرع ثانی — لیکن آغاز انچه بتوانی
بهمین قافیه تمامش ساز — صورت قطعه زین نمط پرداز
چارمی مثنوی که مرد سخن — شعر سازد به قافیه روشن
لیکه هر بیت راست قافیه ها — در تکلم جدا جدا هر جا
قافیه اندر آن جدا دارد — نه یکی قافیه در آن آرد
متلوّن قوافیش آید — گفتن داستان در آن شاید
درج در وی نموده ذکر دو کس — ختم مطلبش در آن نماید بس
پنجمی شد رباعی که دو بیت — در هزج سه کند لبان کمیت

نے سبب نیست گریهٔ من زار — یار خندد بصحبت اغیار
آنکه تشبیب صنعتے خوانند — ابتدائے قصیده میدانند
حال معشوق وعشق سرتاپا — بنمایند اندران شعرا
هست مشهور در جهان چو غزل — نبود از پے نظیر محل
صنع ترجیع آن چنان آید — بیت دیگر به نظم خود باید
شعر غیری ولے دران اشعا — هست هموزن و قافیه بشمار
این هم آمد زبان زد نظام — چه توان کرد از نظیر کلام
۳۶ عکس هم هست صنع سی وششم — بشنو از من نه عقل خود کن گم
مصرعے گو که گر تو گردانے — نه معانے رود نجوش خوانے
از مثالش ترا کنم آگاه — اے خجل پیش عارض تو ماه
رفت آن یار صبحدم ز کنار — صبحدم از کنار رفت آن یار

بیان شعر واقسام نظم

از صنائع سخن چو گشت تمام — کنم آغاز شعر را اقسام
معنے شعر هست دانستن — قول موزون در اصطلاح سخن
قافیه دارد و صحیح الوزن — در صفات سخن فصیح الوزن
حضرت آدم اولش گفته است — گوهر اشک اندران سفته است
شد چو هابیل کشتهٔ قابیل — مرثیه گفت آن علیم عقیل
که زبانش تمام سریانی ست — الغرض موجد سخندانی ست
ترجمه در زبان تازی هست — بهر تحریر آن شدم تردست
تغیرت البلاد ومن علیها — ووجه الارض متغیر وقبیحا
پدرے شاعرے ز بهرام ست — لقبش گور شایل نام ست

چرخ ہبند دکشاید از ہر سو
دست خصمت درِ ظفر بر تو
صنعتی ہست نامش استدراک
بین گر آئینۂ دلت شد پاک
مدح مایشبہ الذم ست ہمین
شرح آنرا بچشم عقل ببین
مصرع اولین بکن آغاز
کہ اشارت کند بہ ہجو دراز
بدوم مصرعش ثنا باشد
بطریقی کہ دل نخراشد
از نظیرش اگر طلبگاری
اندرین بیت بین بہشیاری
دست تو بستہ باد صبح و مسا
بہ نماز و عبادت یکتا
صنعتی شد کلام جامع اسم
شعر با حکمت ست او را قسم
موعظت ماشکایت گردون
باشد اندر کلام تو موزون
کاسمان کردہ است با من زار
کہ نسازد کسے بکس زنہار
رنگ عارض گرفت و پیری داد
از جوانے کنارہ گیری داد
موی من شد سفید و یاد خدا
نہ نمودم دریغ و واویلا
ہست ابداع نیز صنعت خوب
شرح آن میکنم بخوش اسلوب
نظم شعری کند بہ لفظ غریب
معنی آن بدیع و نیز عجیب
این نظیرش بدان بعقل رسا
شود ابداع تا ترا پیدا
گشت تا آدمے نماند دلیر
داد تا آدمے نماند فقیر
آنکہ گویند صنع استعجاب
شکل این صنع را ز من دریاب
کہ تعجب بیان کند شاعر
شعر خود چون عیان کند شاعر
تو نہ پروانۂ قمر سیما
میروے باز گرد شمع چرا
حسن تعلیل صنعت نیکوست
سبب قول آشکار در وست
تو ازین بیت دان نظیرش را
کز زبان قلم کنم پیدا

هست تقسیم چون سوم صنعت
یاد و جز وست ذکر چند اشیا
دست کان زلف را نداد و دست
در گل غم منم کنون زان دست

چارمی هست جمع با تفریق
که بیک حکم جمع کن تو دو چیز
جای خصمت جو جابیت ای سردار

پنجمی هست جمع با تقسیم
کن بیک حکم جمع چیزی چند
گریه و خنده شمع سان کردم
گریه بر روزگار و خنده بروز

جمع و تفریق و بعد آن تقسیم
چند اشیا نموده جمع بهم
بنماید جدا جدا تقسیم
قطعه از نثارے آمد یاد
همچو چشم تو نرگس است لبش
آب این تیره آب آن روشن
هفت و هشتم که صنع تفسیر ست
چند الفاظ مبهم از اشعار
که به تفسیرش احتیاج بود
باز تفسیر آن بنظم دگر
گفتمش نیست خالے از ندرت
باز منسوب کردن از اجزا
پا که در راه عشق قائم هست
آن ازان پا سر دلم بشکست
اے به بخشند چند ازا توفیق
بعد آن فرق کن دران تمییز
تخت مهر تو مهر خصمت دار
شرح آن میکنیم با تعمیم
نسبت چیز پس بچیزے بند
خویش را بر دو حال آوردم
اے برنگ قمر جهان افروز
ششمی صنعت ست پیش فهیم
کرده مفرد از زبان قلم
اے بت خود نماے ماه بهیم
که نظیرش ترا نخواهد داد
این به آب آن به لولوی شهوار
این گه گریه آن گه گفتار
هم خفی و جلی تعبیر ست
اول آور بقوت گفتار
از زبان بیان رواج بود
بنمائے چند چند اگر

شیخ آئینه روی روشندل
نوزد باد لالهٔ حمر است
جامه اش گاه سبز گاه سفید
کرد این جمله را الشمع تمام
داخل صنعت ست تضمین نیز
که باشعار خود کلام کسی
بن مثالش ترا دهم ای یار
یار گفتا بمن ز روی نیاز
در جوابش بخاطرم آمد
عاشقان کشتگان معشوق اند
آنکه اغراق و هم غلو گویند
که نیاید بذهن کس اصلا
بود فیض دو دیدهٔ گریان
جمع و تفریق و نیز تقسیم ست
اولش صنع جمع تنها شد
جمع سازد بچند چیز دو چیز
که چو من هست چرخ عاشق زار
چرخ و خود را به بیقراری ها
آنکه تفریق می شود تنها
در میان دو چیز یک نوع ست
چشم گریان کجا و ابر بهار

رند ژولیده موی تردامن
بوزد هست غنچهٔ سوسن
چهره اش روز تیره شب روشن
از فروغ چراغ حسن کلام
که بیان کرده اند اهل تمیز
بکند مشتمل بلطف بسی
که نشاری بگفت در اشعار
من ترا یکشم بغمزه و ناز
شعر مشهور سعدی شیراز
بر نیاید ز کشتگان آواز
قسم او از مبالغه جویند
تو مثالش بدین طریق نما
هفت قلزم که گشت نه جهان
فهم آن شش برای تفهیم ست
کز زبان قلم هویدا شد
به یکی حکم صاحب تمیز
که نباشد لبان من به قرار
جمع کردست عاشق شیدا
دومی صنعت ست چهره نما
فرق بنمودن از قلم یکدست
زان چکد آب و خون از ین بسیار

که به بیت قصیده یا که غزل
اندرین بحر ای بتِ گلفام
که ازین وزن بر نمی آید
بر زبان جاری ست این صنعت

صنعتِ [۲۲] طرفه شد مقطع نام
از شماری مراست بیتی یاد

زار و زردم ز درد آن دلدار
خوش [۲۳] معماست صنعتِ نادر
آن کلامی ست خوب وزن نما
باشارات لفظ و چند دلیل
چونکه خواهیم از لب تو زاد
معنی زاد توشه می آید
شد معما دگر بنام علی
عندلیبی که آشنای من ست
دیدهٔ عندلیب عین نگر
معنی نیِ برای من باشد
عین بر نی بنه علی گردد
هم لغز [۲۴] صنعتی که هست پسند
از معماست نیز این یک قسم
طبع تو گر مثال میجوید
چیست آن جوهر هدایت فن

تشنه بود قافیه میان به محل
من نظیرش چسان دهم انجام
آن مربع بُرکن می باید
خلق دارد بگفتنش قدرت
حرف حرفش جدا جدا ست تمام
که بود شاعر جهان استاد

درد دل دار زرد دارد و زار
گر طبیعت برد بود قادر
دال باشد برای از اسما
اسم ثابت شود بذهن عقیل
طرز تجنیس خطی آمد یاد
صاف تجنیس بوسه بنماید
که بملک اماست ست ولی
دیده وا در چمن برای من ست
لفظ و امید خبر زیر بر
اندرین لفظ کی سخن باشد
بر تو این عقده منجلی گردد
چیستان نام اوست ای دلبند
لغز از بهر نام دارد اسم
عرفی اندر قصیده میگوید
آسمان مولد و زمین مسکن

مثلوآن که صنع میدانند	شعر در چند وزن میخوانند

این بیت در دو بحر خوانده مے شود

اے لب نازک تو نو گل تر	داغ از عارض تو شمس و قمر

این بیت در سه بحر و چهار وزن خوانده شود

لہ
۱ مفتعلن مفتعلن فاعلن
۲ فاعلاتن مفاعلن فعلان
۳ فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
۴ فاعلاتن فعلاتن فعلن
۱۲

صاحب جاه و شہ و فضل و ہنر	واہب سیم و زر و لعل و گہر
مثل ارسال آنکه صنعت ہست	تو مثالش بیار اندر دست
ارسال المثل — که بیک بیت یک مثل آید	مثل مهری که صبح بنماید
شهر بگذار تا ترا نخورد	سگ شهر استخوان غذا نخورد
صنع ارسال از پی مثلین	دو مثل اندر ان برای اعین
ارسال المثلین — چون مثالش ز من همیخواهی	وہمست زین مثال آگاهی
قدر لولو کجاست در عمان	قیمت زر و گہر چه اندر کان
۱۹ آنکه باشد تجاہل عارف	به که گردم برای او واصف
چون کسے گوید از زبان دائم	چیز دانسته را نمیدانم
داند اندر دل و بوقت بیان	خویشتن را عیان کند نادان
از نظیرش ترا کنم آگاه	که نمودار ہست ابر سیاه
یا که زلف سیاه شب بفلک	سایه گستر بود بچشم ملک
من ندانم که چیست این به نظر	بنمایند ازین رموز خبر
۲۰ بستمی صنعت سوال و جواب	سوی معشوق میکنند خطاب
که بگفتم که بوسه ده با من	گفت بیجاست از لب تو سخن
گفتمش با که این سخن گوئے	گفت اندر دہان من جوئے
۲۱ چار در چار صنع ہست عیان	تو صفاتش بدین طریق بدان

صنع مسمط ہم گویند ۱۲

زلف تو می کند ز شانه جدا
دو عیان ست معنی شانه

آنکه تنسیق در صفات آمد
دان که یک چیز را بچند صفت

مثل شاه جهان خجسته اساه

باز اعتراض فی الکلام آید [۱۵]
روے از چیزے گردانیدن ۱۲
ابتدا اس سخن نماید اگر
سخن آرد میان و بعد خبر
به سه نوع آمدست این صنعت
متوسط دوم نخست ملیح
هست حشو ملیح آنکه بدان

چون ز تیغت که مثل برق آمد
مثل برق آمدست حشو ملیح
متوسط شد آنکه وقت رقم

چونکه در هجر گل رخ گل رو
نه دران احتیاج گل رخ بود
آنکه حشو قبیح دارد نام
چون دو لفظی که مختلف برقم

چون دهان تو ای بت دلخواه
لفظ پوشیده و نهان ای یار
خوشنما احتراز باشد ازان

دست مشاطه کن ز شانه جدا
دان نظیر ای عقیل فرزانه
صنعتی طرفه در جهات آمد
درج سازد میان این صنعت

آسمان قدر آسمان پایه

نیز مشهور حشو نام آید
مقصود ۱۲
جبسه ابتدا ادا کرده دگر
می شود جلوه گر حضور نظر
هست مقبول و خوشترین صنعت
سوی را نگیسه حشو قبیح
می فزاید کمال حسن بیان

ماه در هجر رشک فرق آمد
شد ز آورد نش کلام فصیح
نبود نیک و بد نباشد هم

می خلد خار درد در پهلو
لفظ گل رو چو بود خود موجود
صفت او همی کنیم تمام
متحد معنی آورد نه بهم

هست پوشیده و نهان زنگاه
هست حشو قبیح در تکرار
گو بمعنیش نیست هیچ زیان

شد مثالش که نقد کرد طلب — بکلام بدیع و لطف عجب
شد مراعات در نظیر [9] بقسم — روشن ست این نظیر و بنود گم
ذکر چیزے اگر بیان سازند — در مراعات لفظ پردازند
مثلاً ذکر باغ اگر آید — گل و بلبل شمول آن باید
مثل گل رخ بباغ گرد گذر — غنچهٔ گل گشت و چشم بلبل تر
دهن لم آید موجب آن صنعت — که بخشد کلام را از زینت
ضبط آن شد در رویه در اشعار — یک صفت در دوم صفت شد چار
شد مثالش بدین طریق بیان — می کنم بر توصاف صاف عیان
آن کنند خنجرت بچشم عدو — که کند ابر فیض تو با جو
بد و ضد محتمل که صنعت هست — آن بدین طرز نیک صورت بست
مے نگارند شاعران اشعار — مدح و ذم مے شود دران اظهار
شد هما زیر سایهٔ تو بوم — گشت موجود از کفت معدوم
صنع تاکید مدح [11] شبیه بذم — صفتش مے کنم بیان ز قلم
بیت بر گو که مصرع اولے — بشنود گر کسے میان ثنا
بشمارد که هجو خواهد کرد — بسوے ذم رجوع طبع آورد
لیکه از روئے ثنا گردد — خود ران ناخور دلما گردد
این مثال ست یا دگیر از من — گوش کن گوش ای سعید زمن
پیشهٔ تست عدل لیکه بجود — بر خرد این ستم کفت بنمود
طرفه تر هست صنعت [12] ایهام — که پدیدار شد بحسن کلام
لفظے آرد میان شعر روان — از قریب و بعید معنے آن
خلق داند قریب وقت شنید — مقصد ناظم ست لیکه بعید

حسن مطلع برین نمط باشد — که قرین زیب خط باشد
آنکه حسن تخلص ست ششم — چون شراب ست صاف اندر خم
فارسی دان گریز هم گویند — بخوشش آئین تسلسلش جویند
که قصیده بمدعای دگر — کند آغاز شاعر برتر
باز آید بمدحت ممدوح — لطف معنی کند بدیده وضوح
بمثالش اگر دلت نشتافت — بهمین شعر می توان دریافت
گر چمن زرد شد ز باد خزان — سرخ رو باد جاودان سلطان
حسن مقطع که صنع هفتم هست — لفظ دروی فصیح تر پیوست
صورت مطلع و دگر اشعار — حسن مقطع بود بخوشش تکرار
تو مثالش بدان که محمود ست — آنچه مسعود سعد فرمود ست
قطعه از کلام او اینست — مندرج در کتاب دیرین ست

تا دهر باغ و راغ راه و سال — در ربیع و خریف زینت هور
روزگارت رهی و بخت غلام — فلکت بنده و جهان مامور
تا ازل دولت ترا توسیع — تا ابد دولت ترا منشور
تر و تازه خزان تو چو بهار — خوش و خرم رواج چون انگور

هست حسن الطلب بصنع بدیع — روشن اندر کلام پاک و فصیح
چیز خواهد چو شاعر از ممدوح — کند آنرا طلب بحسن فتوح
کاحترام دهنده هم باشد — تا بمداح چیز را باشد
نه گرانی کند بخاطر او — ننماید بدادن او رد

شاه فیاض صاحب تاج ست — بنده از بس غریب و محتاج ست
احتیاج از درش روا آید — بر درش بنده پیشوا آید

سوم لف و نشر معکوس ست — به نگاه دقیق محسوس ست
چون دهن زلف و قامت دلبر — الف و لام میم پیش نظر
متضاد ست صنعت دوم (میم مضموم و تائے مشدد ۱۲) — جمع اضداد اندران بکنی
وان نظیر از بلندی و پستی — گرم و سرد است و نیستی هستی
صنع اعنات شد سوم بحساب — صورتش را بدین صفت دریاب
معنیش چیز سخت افگندن — صنعتی شد باختراع سخن
که لزوم ست نیز آنرا نام — شد سخن غیر آن درست تمام
(لزوم ما لا یلزم ۱۲) الف و میم عامل و کامل — لازم آید بصیغه شد شامل
ورنه بی هر دو هم بود امکان — سخن آید درست وقت بیان
لام هر دو روی بود مشهور — حرف مکسور قبل اوست ضرور
در عتاب و کتاب تا دریاب — که لزومش بصنع هست حساب
تو نظیرش دگر زدم برگیر — غیر او نیست در کلام گزیر
چون دمی آمد آن بت همدم — بر سر دیده ام نهاد قدم
آنکه تضمین مزدوج[سه] گردید — صفتش را ز من توان فهمید
که پس حد قافیه بکلام — مزدوج لفظ را بیار تمام
چونکه ابر زنگ اشک و آه درون — شد زمین سرخ و روسیه گردون
پنجمی حسن مطلع ست کزان — جهد شاعر شود بدیده عیان
مطلعی از قصیده گر گوید — لفظهای بدیع را جوید
که شهان را شود بوقت حضور — سامعه از شنیدنش مسرور
گر نه نیکو بود بمطلع قال — نکند ضبط در میان مقال
چونکه ترتیب ملک و رسم و دین — بر جبین شه من ست مبین

له اعنات بکسر همزه و سکون عین و نون در لغت انداختن در کار سخت است که آنرا لزوم ما لا یلزم نیز گویند ۱۲
سه مزدوج بفتح واو مشدد و نیز بکسر واو مشدد جیم ۱۲

هست منقوط صورت زیبا / غیر منقوط هم ازان پیدا
لفظ هر باب که نقطه ها دارد / خامهٔ من مثال می آرد
زیب جبینی و زینت خلقی / شد مثالش بعین خوش سخنی
سالک مسلک وداد و کرم / غیر منقوط شد مثال رقم
هم معطل من الحروف این ست / که برین طرز دنیک آئین ست
هست یک صنع واصل الشفتین / که بچسپید لب دگر در بین
چون بشنم محو موی آن سرور / تو نظیر ورا چنین بر گو
دیگری هست واسع الشفتین / که نساید بحسن زینت وزین
لب جدا می کنم دم خواندن / تا بلب از زبان توان راندن
ای دل از عارض تو خوش گردید / بمثالش توان بعقل رسید

بیان صنائع معنوی

معنوی آنکه شد صنائع نام / ذکر آن هم توان نمود تمام
سی و شش قسم این صنائع دان / لف و نشر ا دلا بگو و بخوان
جمع کن چند چیز مجمل نیز / کن تعلق بآن دگر هم چیز
بعد ازان جمله را بکن تفصیل / وان سه قسم ست ای عزیز عقیل
اول آید مرتب ای هشیار / غیر ترتیب را دوم پندار
صورت دست و پای عاشق زار / بست و شکست زلف و پنجهٔ یار
شد مرتب ز جمع بست و شکست / دست و پا زلف و پنجهٔ بت بست
غیر ترتیب در هم و برهم / آید الفاظ ای خجسته رقم
مثل از دست سوخت جامه درید / گل دو پروانه شمع تا تو دید

سعدی

ضائع گردید آه عمر تمام — یک نشد کار اخروی انجام

بسکه تمثیل طول می دارد — عاقل از یک اشاره پندارد

غیر ازین شانزده دگر صنعت — کرده ایجاد صاحب فطرت

صنعتی آنکه نام او رقطاست — در کلام بدیع چهره نماست

در دو لفظی که چون بهم بنشست — حرف منقوط و حرف بی نقط است

گر نظیرش نجارت به نشست — دانکه پابستهٔ خم زلف ست

صنع دیگر که می شود خیفا — هست معروف صنعت زیبا

معجمه لفظی مهمله دیگر — این چنین صنع را کنند اظهر

تو بزیب سواد نقش الم — دان نظیرش که می کنیم رقم

صنعتی می شود ملمع نام — که بود ضبط در میان کلام

هست موزون که زود مصرع آن — عربی یک دوم بفرس بخوان

شد مثالش بدین نمط مرقوم — کن بطبع رسای خود مفهوم

که تو ئی جلوه گر به محفل ما — کالقمر فی النجوم بین سما

آنکه صنعتی موصلش خوانی — چند اقسام بهر او دانی

یک بدو حرف می شود موصول — از نبی غم مثال شد مقبول

به سه حرف آنکه لفظ شد واصل — هجر و صبر آمده مثال بدل

چون موصل تمام و کل آید — حرف ابیات متصل باید

بین منقش به نقش غم هستم — خوش نیامد نظیر در دستم

واصل الحرف نام او گردید — از نظیری که کرده ام تسوید

یک موصل بنام کالمنشار — سبب و شیب و شب مثال شمار

سین سر لفظ آن اگر آرند — صورت آن چو اره پندارند

اشتقاق آمده است صنع دگر
که نمایان شود زیک مصدر

خوب دانم که یار سے داند
این دو لفظ اشتقاق را ماند

قتل و مقتل قتیل در عربی
اشتقاق ست گر تو مے طلبی

آنکه رد العجز علی الصدر ست
صنعت دیگر اے فلک قدر ست

گر به یک بیت ضبط آن دارند
لفظ اول در آخرش آرند

چونکه صدر ایں المحفل ما
ساز پر نور دیدۂ صدر را

صنع دیگر سیاقت الاعداد
چون یک و دو سه چار نام نهاد

این چنین صنعت مرتب هست
که زیک تا چهار صورت بست

چار و سه و دو و یک اگر گوئے
صنع معکوس نام او جوئے

ذو القوافی و نیز قافیتین
صنع نظم ست بهر زینت و زین

شعر منظوم گر کنی پیدا
کن بدو قافیه تمام او را

من ندارم بروے یار نظر
که ندارم ز کوے یار خبر

شد مرادف دگر چو صنع شریف
دو بود قافیه و جمله ردیف

این نظیرش همین بود ظاهر
بین نظیرش همین بود ظاهر

جان برفتار تو فدا کردم
آن برفتار تو فدا کردم

هست توشیح صنع شانزدهم
مے نمایم بیان خدا اعلم

از سر جمله مصرع منظوم
حرف کن جمع و نام کن معلوم

نام علی مرتضی از حرف اول مصرعها بر مے آید

عازم روضۂ شه مردان
لا فتی مے کنند ورد زبان

با درت فضل حق اگر گردد
مدعائے دلے حصول شود

ره دنیا گذار و عقبی گیر
تا نباشی به بند فکر اسیر

متفق در کلام صنا عا ن
در روے متفق دو لفظ آید
شد معرّف ہمان بدین کردار
متوازن بحرف و وزن اے یار
حرف آخر کہ شد روے مشہور
از دلیل دگر ہم قافیہ ساز
چون درہم صنع مے کنی مطلوب
بہر مقلوب چار قسم بدان
صورت آن بدین طریق بود
کہ بہ تقدیم حرف با تاخیر
ہست مقلوب بعض را مدخل
نیز مقلوب مستوے ثانی ست
کہ بود لفظ بعد قلب ہمان
در مثالش مراد دارم گو
ہست مقلوب کل کہ قسم سوم
کہ در الفاظ مے شود تقدیم
روز و زور ست و گنج و جنگ بدان
شدہ رابع مجنّح این مقلوب
مثل مقلوب کل ہمین باشد
اول مصرع آن یکے آید
مار زلف تو اے بت گلفام

خجستہ و جستہ اش نوانی دان
مختلف وزن و حرف مے شاید
شکل لب یار و بے شمار و مار
مساوے دو لفظ را انکار
مختلف مے شود ز خامہ ضرور
متوازن ازین دو لفظ طراز
نام او ہست بر زبان مقلوب
ہست مقلوب بعض اول آن
پئے تحقیق کہ مکن سبے حد
اندر الفاظ در درم تحریر
چون گناہ و نگاہ و حلم و عمل
گوش کن گر سخندانی ست
صفت میم و نون و واو بدان
ہم لبا باشش این نظیر بجو
نیست پنہان ز دیدۂ مردم
نیز تاخیر ز حروف سہیم
کہ نظیرش بود بدین عنوان
شرح آن مے کنم بخوش اسلوب
فرقش اینست دل نشین باشد
آخر مصرعۂ دگر باید
شانہ چوب مے نماید رام

مثل حال ومحال وهال ومثال
نامه و نام ای خجسته مقال

شد مرکب چهارمی تجنیس
صورتش گویم ای عزیز انیس

که دو لفظ آورند اهل خرد
یک مرکب دگر بود مفرد

شکل بازار و بازآر یک ست
در معانی هر دو لفظ شک ست

لفظ بازار اولین اسم ست
آر امر و به باز در پیوست

هست تجنیس یک مکرر نام
فرد و زوج هم بقول اهل کلام

که دو لفظ آورند پهلو هم
متجانس اگر شود برقسم

به کم و بیشش یک دو اول حرف
آشکار است در زبان حرف

تو مثالش بگیر زار و نزار
صورت مار پهلوی بیمار

گشت تجنیس چون مطرف نام
آنچنان ست بر زبان عوام

در دو لفظی که جنس یک دارد
حرف آخر تبدلی آرد

تو مثالش بدان زباد و زبار
هم نظیرش بود شراب و شرار

وانکه تجنیس خطیش نام ست
رقمش بر زبان اقلام ست

متفق شد دو لفظ گر برقسم
مختلف در تلفظ ای اکرم

شد مثالش دو لفظ خواب و جواب
صاف تجنیس خطیش دریاب

هشتم ترصیع هشتمی صنعت
که نوشتند صاحب قدرت

در دو فقره دو مصرع اشعار
لفظ همجنس دهر و دی تو بیار

چونکه در کوی او گذر ای دل
نیز بر روی او نگر ای دل

سجع پیدا نمود صنع نهم
آن سه قسم ست از نگاه به کم

متوازی وهم مطرف دان
متوازن سجع سوم را خوان

متوازی چو از قلم برجست
هم عدد در حروف وهم وزن ست

که بد لها سرائیش باشد … هم سلاست متانتش باشد
آنکه حُسن صفات می جویند … متعلق بعلم می گویند
یعنی از شاعران صاحب علم … تا نگیرد علم کجاست بعلم

بیان صنائع لفظی

رقم اول صنائع لفظی ست … تا بدانی که نام صنعت چیست
شانزده قسم این صنائع دان … یک تو تجنیس تام نام بخوان
منفصل متصل هم این تجنیس … می شود ای بجان خلق انیس
چه پرم سوخته است جمله پرم … منفصل خوش نمود در نظرم
متصل دان که چیست صورت آن … کنم آنهم بخاطر تو عیان
چون نه گوئی بمطرب خوش گو … گو نگار مرا لب . جو . جو
صنع تجنیس ناقص ست دوم … می کنم بر تو روشن ای همدم
در کتابت دو لفظ یافت لحوق … حرکات و معانیش مفرق
عَلم و عِلم سِحر هست دگر … صاف تجنیس ناقص ای دلبر
منفصل متصل بود آن هم … منفصل را بدان بعقل اتم
که سوار و شوار مشهور ست … سین مضموم نیز مکسور ست
آن یکی زیور ست از پی دست … که به هندیش نام لنگن هست
وانکه مضموم خوانده تو سوار … معنیش را لب ست ای هشیار
شد پی درد درد باده دوا … متصل بر شمار ناقص را
هم سوم زائده که صورت بست … حرف زاید به لفظ مجلس ست
اول و آخر با وسط نیز … حرف زاید کنند اهل تمیز

بیان فک اضافت

گرچه فک اضافت است نه نیک ‌ ‌ بضرورت همی کنند و لیک
مالک و عاشق و دگر دشمن ‌ ‌ سرو و صاحب پسر شنو از من
که بر الفاظ دیگرے آید ‌ ‌ فک اضافت چو خامه بنماید
سرگروه است و نیز صاحب دل ‌ ‌ نیست تمثیل آن ترا مشکل
گیسه عاشق سخن نظیر از من ‌ ‌ نیز مالک رقاب اے پرفن
نیز دشمن حیا مثالش یاب ‌ ‌ شد نظیر دگر چه قصاب
این همه لفظ جمع شد که مدام ‌ ‌ گشت جائز برائے ضبط کلام

بیان هفت اقلیم

گر ندانی تو نام هفت اقلیم ‌ ‌ بدو لفظش نموده ام تتمیم
گرچه معنی ندارد آن الفاظ ‌ ‌ بضرورت کنم بیان الفاظ
یک هجت باشد و دگر خمرب ‌ ‌ هند از ها و چین ز جیم بطلب
شد ز تا نام ملک ترکستان ‌ ‌ هم خراسان ز خاست صاف عیان
ماوراالنهر شد ز میم نمود ‌ ‌ روم از را و بلخ از با زود

بیان صنائع لفظی و معنوی کلام

صنعت معنوی و لفظی را ‌ ‌ مے کنم بر تو حالیا افشا
کن کلام دو نوع را معلوم ‌ ‌ هست منثور یک دگر منظوم
هست آن را دو نوع هم درجات ‌ ‌ حسن ذاتی و نیز حسن صفات
حسن ذاتی بجز عنایت حق ‌ ‌ نشود در کلام کس مطلق

که بود پیش وی به لفظ دگر | کاوکیسا بمعنیش اظهر
دوحهٔ باغ سبز الفت هست | این نظیرش ز خامه ام برجست
می شود جملهٔ عبارت از آن | از اضافت تمام گشت بیان

بیان محمول بر قلب

شرح محمول قلب راهنگر | شو تو آگاه ای خجسته سیر
چون مقدم مضاف الیه بود | بر مضاف ای بعلم مستند
هست محمول قلب قاعده آن | فیل خانه نظیر او را دان
خانهٔ فیل معنیش گر دید | روی محمول قلب اضافی دید
گر مقدم صفت بموصوف ست | که میان کلام معروف ست
تام محمول قلب توصیفی ست | غیر نازک کمر مثالش چیست
هر اضافت که اول ست بیان | هست محمول قلب آن یکسان
لیک نامش جدا جدا دانند | جمله محمول قلب برخوانند

بیان ترکیب بدل مبدل منه

هست ترکیب یک بدل مبدل | خوش مفصل کنیم این مجمل
اسم موصوف در مقام بدل | هست پیدا برای ضرب مثل
چون صفت شد مقدم موصوف | مبدل منه نام او معروف
فدوی بارگاه بنده حسن | تو مثال ورا شنو از من
تام باشد بدل صفت فدوی | مبدل منه شد اگر شنوی
در مقام کدام معنی اوست | قلمم اندرین بیان خوش گوست

کسره در لفظ اولین بنگر
معنیش گاه کا گهے کے گیر
آن اضافت بدان بده انواع
تملیکی تحقیقی و لامی
رنگ انگشتر شده است تحقیقی
خاتم زر بیانی ای دانا
بهر توصیف تیغ مرافشان
آب دریاست ظرفی ای عاقل
که مضاف و مضاف الیه بهم
مکرمت نامه کرامت زا
یعنی این خاص مکرمت نامه
وهم ادنی ملابست دارد
همچو اهران من که خاص نکوست
گه باسم این اضافت ای خوش نام
چون ابوبکر سعد دان تو مثال
بعد ازین این اضافت ای دانا
اولین لفظ می شود موصوف
کسره در لفظ اولش جو بند
هست موصوف آن صفت دیگر
اسپ خوش رو مثال مید همت
اگر اندر مضاف الیه و صفات
آن مضاف و مضاف الیه دگر
هست هندی زبان بگوش پذیر
که نوشتند صاحب ابداع
اسپ زید است بخته کن خامی
بهر توضیح اسپ شهر ترے
هست تشبیهی ابر دیدهٔ ما
قدم فکر را مجازی دان
اقتران نے شنو مشو غافل
معنی اقتران دهد بر قسم
دان مثالش که کرده ام پیدا
مقترن با کرم شد از خامه
جمله نسبت بخویشش پندارد
گوید ایران تمام از لے دوست
معنی انبیت کنند اتمام
دیگر اسما بود بدین منوال
شد بموصوف وهم صفت پیدا
دومی را صفت بدان بوقوف
کیسا هندے در آخرش گویند
سوے موصوف خویش کرده نظر
اسپ موصوف خوش رو است صفت
کسره باشد ولی بدین درجات

نام هر یک اگر نمی دانی | قسم کن فهم تا نه درمانی
حمل (میکھ) و ثور (برکھ) و جوزا (متھن) دان | سرطان (کرک) و هم اسد (سنگھ) برخوان
سنبله (کنیا) هست و میزان (تلا) ست | عقرب (برچھک) و قوس (دھن) هم ز بایان ست
جدی (مکر) و هم دلو (کنبھ) و حوت (مین) بعدش نیز | نامهای بروج ازین به پذیر

بیان زبان تازی و فارسی

آنکه تازی زبان بود عربی ست | فارسی هم زبان به بوالعجبی ست
فارسی پارسی زبانی هست | که زبان را ازو بیانی هست
این زبان هفت گونه می باشد | که سخن را نمونه می باشد
پارسی پهلوی دری باقی | هروی زاولی و هم سغدی
هفتمی را تو نام سگزی دان | این بود جمله شرح هفت زبان
هر سه اول مروج عام ست | چار متروک لیکنش نام ست
پارسی را بپارس نسبت دان | پس پهلو ابن سامش خوان
سام فرزند نوح پیغمبر | بود آن جان ام و جان پدر
وی شد دری زبان موصوف | خاص در کوه روستا معروف
گر زبان دگر فصیح تر ست | متعارف بد هر و معتبر ست
پهلوی شد سوم زبان وی | که نماند ره سخن را طی

بیان کیفیت اضافت

بشنو از من اضافت ست چه چیز | اندکی اندر ان نمای تمیز
از دو لفظ آمده مراد درست | هم مضاف و مضاف الیه نخست

ہست قائم بذات خود جوہر	عرض آمد تعلق دیگر
وان نظیرش ز جامہ رنگین	یعنی آن نما بذہن قرین
جامہ تو سفید شد جوہر	عرض آمد بجامہ رنگ دگر

بیان سبعہ سیارہ

ہفت سیارہ را بدان آنہا	لفظ علوے دران دخیل نما
زہرہ و ہم عطارد و قمر ست	زحل و مشتری کہ خوش نظر ست
شمس و مریخ از پے ہر ہفت	نام ہر یک بقید خامہ برفت
دو ستارہ دگر سواے ازین	نام راس و ذنب بدان بیقین
راہ راس ست و کیست نام ذنب	الغرض نُہ ستارہ را بطلب
لفظ علوے برین دو صادق نیست	گفتن اما بہر دو نحس و بدی سعد

بیان امہات سفلی یعنی اربعہ عناصر

آن عناصر کہ چار شد ارکان	آتش و باد و آب و خاک بدان
آن ہمہ امہات سفلے اند	این معانے بعقل خود در بند

بیان موالید ثلاثہ

از جمادات و نیز حیوانات	و ز نباتات کان بود بصفات
سہ موالید گشت نام اورا	کانجم و عنصرش کند پیدا
وان تو حیوان مطلق از جاندار	لفظ ناطق براے انسان آر

بیان بروج فلک

بر فلک شد دوازدہ برج	اختران را دران دخول و خروج

زآخر لفظ حرفے اندازند — جمله ترخیم نام او سازند
در اماله الف به یا بدل ست — یاے مجهول اندران بنشست
از رکاب آمده رکیب نظیر — وز عتاب آمده عتیب نظیر
تا رسے از مطالب ترخیم — بطرز بقے که مے کنم ترقیم
نون لفظ گوزن را بربا — گشت ترخیم از گوز پیدا

بیان هر چهار علت

چار علت نموده اند رقم — منشیان و دبیر و اهل قلم
علت مادے ست اول نام — علت فاعلے دوم بکلام
علت صوری ست وهم غائے — معنیش دان بطرز زیبائے
مادے اصل چیز آمده است — فاعلے آنکه ساخته از دست
صورت چیز علت صوری ست — که زجنبش دمے نه مهجوری ست
علت غائی ست غایت چیز — در میان مثال کن تمیز
جمله را درمیان تخت ببین — مادے هست تخته چوبین
هست نجار فاعلے که بساخت — صوری از تخت میتوان بشناخت
علت غائیش که هست بدان — فائده شد نشست برسر آن
نام آن علت ست نامه نیز — مے شناسند صاحبان تمیز
پس بهر چیز کو بود موجود — چار علت همے شود مشهود

بیان عرض و جوهر

عرض و جوهر آنکه مے گویند — شرح آن را بدین صفت جویند

معنی مند نیز صاحب ہست   کہ رسید از کتب مرا در دست
لیک آن نیز حاصلے از فاعل   نبود در معانی کامل
پنجمی لفظ ور چو ناجورست   ہم ہمہ ور برین نمط دگرست
واو در ساکن آمدہ بکلام   لیک ماقبل اوست ضمہ مدام
کہ شد از فرد ور عیان فردور   رنج ور ہم بہ نطق شد رنجور
وار را معنی لیاقت ہست   شاہوار آمدہ مثال بدست
اندرین لفظ ہم بود فاعل   ضبط اندر معانی کامل
ششمی گین چو خشمگین پندار   خشم دارندہ معنیش انگار
ہفتمے ناک صورت غمناک   غم کشندہ است معنی آن پاک
ہشتمی بان کہ فاعلست مگر   شد محافظ بہ فیلبان بنگر
گشت چون ذکر فعل و اسم تمام   از قواعد کنم شروع کلام

بیان قاعدۂ ایجاز

آنکہ ایجاز و اختصار آید   نیز گاہ اختصار نماید
اندران فرق بر دو گونہ بدان   کہ بیان کردہ اند استادان
آنکہ کوتاہ مے کنند سخن   ہست ایجاز اندران روشن
قصر الفاظ را بدان ایجاز   لیک ماند بقاے معنی باز
حذف حرف است کز جزو کلام   اختصارش توان نمودن نام
چونکہ از ماہ مہ بجا ماند   شاہ را شہ ہمہ جہان خواند

بیان قاعدۂ اماله و ترخیم

گر مبدل الف بہ یا گردید   نام او در زبان اماله رسید

اولاً لفظ دان کہ ہست روان
کدہ باشد دوم زمیکدہ گیر
پس سوم شد ستان چہارم زار
بار ہم جاے زار مے آید
زار و بار و ستان پے کثرت
پنجمے لفظ گاہ اسم ظرف
اسم مصدر اگر بود عربے
مرجع و مطلع و دگر زینسان
ششمین لفظ خانہ میخانہ
ہفتمے اسم مصدر مے آید
ور بہ ترکیب اسم شد مصدر
کاولاً گفتہ ام بصد تکرار
جملگے اسم مصدری ہستند
ہشتمین اسم فاعل ست کزان
نوع فاعل دو اولاً اصلے
گر بہ ترکیب فاعلش اسم ست
اول از اسم و امر مے آید
گیر امر ست و دست اسم کزو
دومے لفظ گار خدمتگار
سومے لفظ گر نماے قیاس
چارمے مند ہمچو دولتمند

از قلمدان نظیر او را دان
معنے ظرف از براے نظیر
چون گلستان و بوستان گلزار
جویبارش مثال بنماید
گفتہ اند اہل دانش و فطرت
شکل آرامگاہ اے خوش حرف
بر ثلاثے تو میم را طلبے
از سر میم اسم ظرف بدان
شد نظیرش بعقل فرزانہ
ز آمدن اسم نو اسعے بنماید
گوش کن گوش مے دہیم خبر
دانش و بینش و دگر گفتار
کہ ز ذکر و گر برسے ہستند
فعل فاعل بدیدہ ہست عیان
کہ ز رفتن روندہ است جلے
ہشت اندر بیان او قسم ست
فہمش از دستگیر سے مے نماید
معنے فاعلے نمودہ رو
تو مثالش بہ لفظ گار انگار
از ستمگر مثال او بشناس
ہم خردمند اے بدل پیوند

تملک آن زن چو ذلک است آن مرد | ثم آنجا و ہہنا اینجا
غیر خز قط ہرگز انقضا نیز | ربہ و ربما و رب بسا
بذ و منذ ازان زبان باز است | ایہا داہ دور شو بفرا
مہلا آہستہ باش و آہا خوش | قلما اندکا و بخ نیکا

بیان اسما

شرح اسما ہمے کنم اظہار | بر کلامم دہے تو گوش بدار
ہشت در فارسے ست قسم اسم | مے نمایم ازان رقم ہر قسم
اسم ذات ست کان ندارد جسم | صورت عقل و عشق و دیگر اسم
شد مجسم بروح اسم صفات | شکل حیوان زندہ و بجیا ست
اسم اعداد را بگیر مثال | از یک و صد ہزار کن تو خیال
اسم جمع ست چار سے بنظر | بطریقے کہ گفتہ ام بنگر
واحد و جمع و جمع واحد را | بر یکے لفظ مدعا بنما
مثل مردم کہ جمع از و پیدا | از پئے واحد ست نیز روا
چون بگوئے کہ مردم آمدہ اند | معنے جمع اندران شد بند
ور بگوئے کہ فوج آمدہ است | جمع مردم بہ فوج در پیوست
گو کہ بسیار مردمان در فوج | مے نمایند سر کشیدہ باوج
اسم جنس آنکہ بر قلیل و کثیر | ہست اطلاق آن نگر بہ نظیر
نتوان رفت از ارادہ خویش | تا نگیرد کسے ورا در پیش
صورت کاغذ و دوات و قلم | بہر فہم تو کردہ ایم رقم
ششمی اسم ظرف مے آید | قسم آن ششم بعقل نماید

روے یار ست یا قمر یا گل	بر مثال شمس نظر نما بالکل

بیان حروف روابط

از حروف روابط اے دل بند	مے نویسم کنون مثال چند
در بو و ظرف از براے بیان	حرف مفعول لفظ را تو بدان
حرف بر نیز حرف استعلاست	که بر الفاظ اولا پیداست
گر بود حرف شرط بهر کلام	حرف تشبیه چون به ضبط تمام
تا و را و ورا مگر الا	لیکن و هم علاوه استثنا
قطعهٔ از نصاب در تحریر	آورم قول صادقش به پذیر
عربی فارسے در و منقول	هست معروف قول آن مقبول

قطعهٔ نصاب

ماه موزون و آفتاب لقا	وزن بحر خفیف جست از ما
فاعلاتن مفاعلن فعلن	گفتمش این بیت دان و خوان بکلا
من و عن از اے و حتے تا	این کو کیف چون ام و او یا
فی در است و علے بر و کم چند	نحن و نا انتما و انا یا
انا چون انتے و انے من	ما چه و من که هر که و مع با
انتم و کم شما و ذا این هرد	انت تو انت زن و کے تنها
ان و لو گر متے کے و لا نه	انما همچو حیثما هر جا
لیس و قبل پیش و بعد پس	لی مرو لے مرا لنا ما را
[illegible]	لهم و لنا و ... هم به ما
... و ... این آن	... در ... اذ ... اک و هم ...

آفتاب آمدہ است و ہم باران	آبرو مالی و گزیدہ دوران
شخص و نفس و حقیقت ہر چیز	نور ہر رخ ست و ذات ہر شے نیز
ست معنے دیگرش بود دینار	ہم نظر کردن ست و ہم دیدار
دیدبان مجرئے ز آب روان	اہل خانہ و قوم جاسوسان
چہل و ہشت معنیش آید	صاحب منتخب بفرماید

بیان فا

ہست رادف بیا بیا مدہ فا	جائے با اوست فا ادائے دانا

بیان قاف

قاف شد نام کوہ در مشرق	مطلع آفتاب را ملحق

بیان کاف

کاف شد امر کاستن مشہور	نہ مثالش نوشتن ست ضرور

بیان نون

نون مخفف بود ز لفظ کنون	حذف کاف ست اندران موزون

بیان ہائے ہوز

ہا بود حرف جمع در تحریر	از پئے آن کتابہا ست نظیر

بیان یائے تحتانی

یا برائے کلام تردید ست	در مقام گمان بہ تسوید ست

گاه این را به لفظ صورت نسبت	متغیر اگر اضافت هست
تو مثالش بدان چو انار روی	معنی را تو روے آن برگوے

بیان زاء معجمه

زای منقوط امر زائیدن	بهر مفعول معنیش روشن
میر زاد آن که زادهٔ میر ست	این مثالش بود که تحریر ست
معنی فاعلی کند پیدا	چون قد و قامتش قیامت زا

بیان سین مهمله

سین مبدل به چی شده چین شد	معربش صین بصاد تضمین شد

بیان شین معجمه

از نشین شین شده بحذف نون	هست تخفیف اندران موزون

بیان صاد مهمله

صاد شد سورهٔ کلام مجید	که بود از زبان ذکر پدید

بیان ضاد معجمه

ضاد جمع ضد آمده به بیان	معنی ضد بچشم نیست عیان

بیان عین مهمله

معنی عین را ز من دریاب	چشمه و چشم و ذات و زر ناب

تا غم عشق تو بدل جا کرد — از پئے ابتدا امثال آورد
انتہائیہ تا دو دم گویند — معنئے انتہا دران جویند
از زمین تا فلک برفت غبار — تا پئے انتہا درین پندار
تا ے زنہار کن سوم بقیاس — معنیش ہرگز اے پسر بشناس
تا سخن نشنوے تو از نادان — بہر این تا مثال ہست عیان
چار مے بہر علت آمدہ تا — معنئے آن سبب بود پیدا
علم خوان تا شوے عزیز جہان — بہر این تا ہمین مثال بدان
پنجمے تا پئے دعا آید — در مقام دعاے شاید
تا فلک ہست در جہان مانے — پئے این تا مثال را دانے

بیان خا

حرف خا ہست امر خائیدن — مے رسد معنیش بفہمیدن
بعد اسم است معنیش فاعل — از شکرخا مثال کن در دل

بیان را

را بمعنے بچند وجہ آید — بہر مفعول اولاً باید
بعد اسمش اگر مقال بود — چون فلان را ز دم مثال بود
بعد میم تکلم اے عالم — از مرا شد مثال آن لازم
بعد تو کوست واحد حاضر — از ترا شد نظیرش اے ناظر
بجہت علت گہے بود این را — کہ وجہ اولش قیاس نما
مختفی ہا ازین دو لفظ برار — از کرا و چرا مثال شمار
گہ کند معنے براے پدید — از خدا را مثال باید دید

یاے مصدر چنانکه دل جوئی	فیض بخشی و نیز خوش گوئی
بعد افعال هست یاے خطاب	از نمودے وے کنی دریاب
یاے تنکیر از کسے پیدا ست	که تعین نه نام یک کس راست
یاے فاعل ز جنگجے بشناس	نیز جهلے مثال کن بقیاس
یاے مفعول معنیش آنست	شکل شقلے که بهر انسان ست
یاے تعظیم چون فلان مردی ست	وانکه مردی بزرگ وهم فردی ست
بر زبان یاے لائقی ست تمام	بعد مصدر چو خوردنی ست طعام
متکلم اگر کنے پیدا	ست معنے من دردید نما
ستفقی خلعے مثالش یاب	معنی من از ان بگیر شتاب
بعد ماضی ست یاے استمرار	تو نظیرش زیافتی پندار
یاے زائد براے حسن کلام	هیچ معنی نے کند التمام
دان تو تمثیل وے بلفظ خداے	بے اضافت که گفته ایم بجاے
آنکه یاے اضافت ست پدید	در ثناے کریم باید دید
وانکه پیدا نمود معنے یا	در الٰهی ست صاف جلوه نما

بیان حروف مرکب

آنکه حرفش مرکب خوانند	اندر ان معنے دگر دانند

بیان با

با که بمعنی مصاحبت شاید	چون فلان با فلان مثال آید

بیان تا

پنج قسم ست تا میان کلام	ابتدا آید اول آمده نام

بدل او بیا سے سازند ‖ اگر بہ تحریر آن بپردازند
آخر لفظ مختفی گرہاست ‖ در اضافت بدین روش پیداست
خامۂ فکر و جامۂ نور آر ‖ بدل ہمزہ این مثال شمار
یاے وحدت اگر کنے تغییر ‖ قطرۂ دان براسے ہمزہ نظیر
یاے اثبات چون تغیر یافت ‖ معنی ہستی از سوادش تافت
مثل اگر بندۂ رضا برگیر ‖ ورنہ راہ خویشتن درگیر
یاے موصول اگر کنے تغییر ‖ معنے آن زحرف ہمزہ پذیر
بعد او ہست لیکہ کاف بیان ‖ کند اثبات تاکہ معنے آن
بندۂ کوز درگہت دورست ‖ شد مثالش کہ ہمزہ مسطورست

بیان یاے تحتانی

چند اقسام یاے تحتانی ست ‖ فہم آن جوہر سخندانی ست
شد چو ماقبل کسرۂ خالص ‖ ہست معروف ای بدل مخلص
خوب ظاہر ہمے شود این یا ‖ چون امید و فقیر اے دانا
یاے مجہول شد زپیش پدید ‖ کسرۂ خالص اندران نرسید
یاے وحدت کہ بعد اسم آید ‖ معنے یک بلفظ بنماید
شد مثالش پدید از شاہے ‖ مثل سالے دہم بود ماہے
یاے نسبت کہ بعد اسم آید ‖ نسبت اسم صاف بنماید
شد مثالش عیان خراسانی ‖ باخراسان تو نسبتش دانی
مختفی ہا گر آخر اسم ست ‖ یاے نسبت دگر دران پیوست
سے نمایند حذف آن ہارا ‖ ہمچو بنگالی اے خجستہ لقا

هست نا کاره نیز مردانه — نیز پر کاره و سپاها نه
شاهنامه مثالش اے دانا — از پئے نسبت ست هم این ها
دررقم هر دبیر مے آرد — نسبت نام شاه مے دارد
هیچ معنے نمے کند پیدا — دگران هاست آخر اسما
بے گمان خوشترست هر کلمه — این چنین ها که هست در کلمه
فاعلے دررونده مقبول ست — گفته ورفته هاے مفعول ست
بدلش کاف فارسے بنما — گر نمائی تو جمع آن ها را
زندگان مردگان دگر برخوان — همچو آئیندگان مثالش دان
حذف آنرا اگر کنے شاید — جمع آن گر به ها الف آید
ضبط جمعش برین مقال بود — جا بجا نا بجا مثال بود
جمع او را اگر کنے تو عزیز — شد مبدل بجیم تازے نیز
که عیان هست شکل تبدیلش — هست پروانجات تمثیلش
هند یا نش رواج مے دارند — لیکن اهل عجم نمے آرند
مثل رفته مثال بنماید — پئے تحسین سگهے بے آید

بیان لام الف

معنیش شد بدانے نهی بدید — لام الف لاے نافیه گردید

بیان همزه

در خط خوشنویس معروف ست — منحنی خط که همزه معروف ست
متصل با حروف دیگر نیست — در عرب صورتش مقرر نیست

نون مصدر خیمه مصدر دان رفتن و آمدن مثالش خوان

بیان واو

واو با پاے تازی ست بدل چون نوشت و نبشت دان بمثل
ضمهٔ خالص اربود بروے هست معروف ای مبارک پے
خوب باشد مگر دران بظهور مثل مشهور و هم مر در ضمه ور
ضمهٔ خالص اربر ونشود واو مجهول کان بلفظ رود
تو مثالش نما بلفظ بنوشس مور و سوز و دگر مثالش کوش
واو عطف آورے اگر در دست درمیان دو فعل و دو اسم ست
آمد و رفت و هم دوات و قلم تو مثالش بدان براے رقم
واو معدوله از زبان گر جست بعد تا دال و جیم پارسی ست
چو تو و دو مثال او انکار واو معدوله اندران بشمار
واو اشمام ضمه مدوجه هست ماقبل خاے مفتوحه
بعدش آید الف نظیرش خواب خواهد و خوان دگر مثالش یاب
واو تصغیر آخر اسما معنے خورد میت کند پیدا
هست منظور گر مثال او نظرے کن بلفظ اے پسرو

بیان هاے هوز

هاے هوز دو قسم مے آید مظهر و مختفے اگر شاید
شاه و ماه است مظهر اے دانا جامه و خامه مختفے بنما
ها براے لیاقت از آید رستانه مثال بنماید

دو مے میم شد اضافت را ‌ ‌ ‌ معنے من همی کنند پیدا
همچو دستم بگیر گشت مثال ‌ ‌ ‌ معنے من دران نماے خیال
میم مفعول چون سوم آید ‌ ‌ ‌ معنے را بدیده بنماید
اے خدا دار برسر خیرم ‌ ‌ ‌ شد مثالش بدان وشو خرم
میم بهر تعین تعداد ‌ ‌ ‌ چارمے هست آخر اعداد
چون یکم هم دوم سوم چهارم ‌ ‌ ‌ ظاهر آمد نظیر و نبود گم
حرف ماقبل را کنند مضموم ‌ ‌ ‌ اندرین لفظ را بکن معلوم
میم اثبات فعل پنجم دان ‌ ‌ ‌ بعد اسم آید اے عزیز از جان
معنے هستم ست ازان پیدا ‌ ‌ ‌ مثل بیمارم اے مسیح لقا

بیان نون

نون پے نفی فتحه مے دارد ‌ ‌ ‌ الف و ها و یا اخیر آرد
چون نه و نے و نا مثال بود ‌ ‌ ‌ پے اظهار فتحه دال بود
نیز نون بهر نفی اثبات ست ‌ ‌ ‌ پے اثبات ام بالذات ست
چون نه گفتم ترا که پیش برو ‌ ‌ ‌ معنے اوست گفتم این بشنو
درمیان دو نفی نیز ثبوت ‌ ‌ ‌ هست اے لعل تو پی من قوت
تا که نور محمدے نه سرشت ‌ ‌ ‌ کلک قدرت وگر نه حرف نوشت
یعنے اول سرشت نور نبے ‌ ‌ ‌ بعد آن کرد خلقت گیتے
الف است چون به نون موست ‌ ‌ ‌ متبدل به یاے منقوط ست
نیست آمد مثال او بنگر ‌ ‌ ‌ اے عزیز جهان و لخت جگر
نون غنه بدان خیال و چنین ‌ ‌ ‌ شد نظیرش بدین دو لفظ ببین

حرف شرط آید شس اگر بررو — معنے هم توان گرفت از و
مثل این دل دو زنده برگردد — گر نمیرد که زنده برگردد
آخر لفظ بر سه قسم بدان — کاف تصغیر اولاً برخوان
بعد اسم و صفات شد اظهر — مردک سنگ دل مثال نگر
دوم آمد پے ترحم کاف — پسرک دان مثال اور اصاف
کاف زاید که بعد اسم آید — از زلو شد زلوک آن زاید
گاه باشد بجاے ہمجه کاف — متبدل بدیدهٔ انصاف
مثل شاماکچه که سینه بند — معنے اوست صاف ای دلبند
هست شاماخچه بضبط کلام — شرح کاف از قلم شدست تمام

بیان لام

لام با راے مهمله تبدیل — یا بدال گفته ام تمثیل
چون چنار از چنال اے دلبر — کن مثالش بحرف لام نظر

بیان میم

میم مفتوح اولی امرست — چون ز رفتن مرو رسید بدست
میم نهی ست اے فهیم همین — پارسے دان چو بودهٔ به یقین
اول لفظ در زبان عرب — میم ظرف ست صورت مطلب
پنج قسم ست آخر اسما — که شده در کلام چهره نما
متکلم شد اولاً این میم — در زبان ثلاثه هست مقیم
کردم و رفتم و خواهم کرد — باید این میم را اخیر آورد

فا بر فتن بدل بو او شنو	رو دو دوے رود برود مرو
بدلش گه به فارسے پا وان	همچو از فیل پیل گشت عیان

بیان قاف

عربی قاف هست فرض عین	لیک باید بدل معجمه غین
چون ز قالین پدید شد غالین	بدل او ثبوت یابد ازین

بیان کاف تازی

کاف تازی در اول الفاظ	چونکه مکسور شد نمای لحاظ
مختفی ها در آخرش آرند	قسم ششش بهر آن به بند ارند
کاف تفسیر دان برای بیان	چون عزیزی که شد مثالش دان
دومے کاف علت ست ازو	معنے واسطه نماید رو
چون فلان را زدم که مفسد بود	معنے واسطه عیان بنمود
سومے هست کاف استفهام	که بود معنیش بلفظ کدام
از که آموختے نظیرش دان	معنے او کدام هست عیان
چارمے بهر نفی استفهام	معنے او کسے نشد به کلام
چونکه باشد بغیر ذات خدا	که وجود دگر کند پیدا
هست کاف مبالغه پنجم	که ترقی در آن نباشد گم
چون جمالش چراغ دیده درست	که رخ او برابر قمر ست
ششمی کاف از مفاجات ست	معنے ناگهان ازو پیداست
ساکت آمد فلان جوان که بمرد	باید از وی مثال کاف شمرد

بیان صاد و ضاد و طا و ظا و عین

صاد و هم ضاد و عین و طا و ظا — فارسی حرف نیست ای دانا
چند از آنها حروف در تفریس — آورند اہل فرس حرف نویس
چون طپیدن دگر طراز بدن — نیز مانند صاد رقصیدن
صاد با سین مهمله بدل ست — که تفس از قفص زخانه بجست
صد و شصت از برای دفع گمان — که لبین بود هرز و لفظ عیان
ضال از حرف صاد کن تو قیاس — از لغت معنیش کنار شناس
نیز لفظ صجاج ازین قسم ست — در لغت صمغ و کندرش اسم ست
دان تو لفظ طلسم را از طا — معنی زرهی کند پیدا
چونکه از عین شد عدیک عیان — در لغت معنیش بود نادان

بیان غین معجمه

غین با کاف فرس شد تبدیل — از غلوله گلوله شد تمثیل
گه بدل شد بقاف ای هشیار — تو نظیر از اياق اياغ شمار
گاه زاید بود چو لفظ کیاغ — که گیا بود از چراست چراغ

بیان حرف فا

شد بدل به بای تازی فا — در مصادر مطابق او سے
بمضارع هم امر و نهی و حال — گشت از یافتن نظیر و مثال
یا بد و هم بیاب و نیز میاب — نیز می یابد ای مهر تاب

گاه از خاستن به ز است بدل — خیزد و خیز و هم مخیز شل
چار صے فعل حال سے خیزد — طبع تو گر بعقل آمیزد
گه ز آراستن بدل با یا — چار افعال اندرین بنما
چون بیاراید و بیارائی است — هم میارا ے نهی آن برجست
مے درآرے اگر برآراید — صیغهٔ حال گفتنش شاید
گاه با شین معجمه بدل ست — از فرسته فرشته در مثل ست
تا رسے جیم شد بدل چو سین — شد خروج از خروس دان بیقین

بیان شین معجمه

معجمه شین به بین ز روے عمل — بهمین صیغه ها به راست بدل
بدل راز داشتن بارد — هم دگر مصدرے که شین دارد
دارد و دار و هم مدار دگر — نیز مے دارد اے خجسته سیر
گه مبدل به جیم تازے گشت — آخر لفظ کان بطبع گذشت
چونکه از کاشتن کاج به نماید — که نما از دید ید آید
باز شین ضمیر را بشناس — کرهش را مثال کن بقیاس
آخر لفظ مختفی گرهاست — همزه مفتوح قبل شین پیداست
نامه اشس را مثال دان بیقین — که بیاید پے ضمیر این شین
شین که بهر ضمیر مفعول ست — جاے او درابدان که معمول ست
همچو اسپش بده براے مثال — یعنے او را تو اسپ ده به سوال
شین مصدر چو چهره بنماید — بعد از امر مصدرت آید
دانش و بینش آمده تمثیل — بالیقینش بدان میار دلیل

هست ما قبل وے چو حرف روی	ساکن اے عالم خجسته راے
مثل آسنا ذ معجمه با ذال	ساکن آمد الف براے مثال
غیر واے ست حرف ساکن اگر	بنظر دال مهمله بنگر

بیان راے مهمله

مهمله راے شد به لام بدل	در میان خواه آخر و اول
همچو الوند گشت از اروند	از چنار آمده چنال پسند
نیز از روح لوح بنماید	معنے آن گیاه مے آید

بیان زاے معجمه

معجمه زاے شد بجیم بدل	هیجده شد زهیر ده به مثل
گاه با سین مهمله بشناس	بدلش چونکه از ایاز ایاس
شد چو با غین معجمه تبدیل	از گریز شس گریغ شد تمثیل

بیان سین مهمله

مے شود سین بدل زها در حال	در مضارع هم امر و نهے و حال
کاهد و کاه هم نگاه بدان	نیز مے کاهد اے عزیز از جان
جمله از کاستن شد این افعال	در دگر مصدر این نماے خیال
بدل سین بواو جستن جو	نیز با نون بدل به لستن گو
چونکه مے جوید و بجوید و جو	هم مجو شد ز جستن اے خوشخو
مثل مے بندد و ببند و مبند	بند داید ز بستن اے فرزند

هست من بعد چه که مسموع ست — هم باثبات فعل موضوع ست
شد چو محذوف آخر جیم ها — الف است شد بدل با یا
چیست باشد نظیرش ای دلبند — انچه گفتم ترا بگوشش به بند
گاه با شین معجمه تبدیل — چه شود بشنو اے فهیم و عقیل
که زکاچان همے شود کاشان — کاچے وکاشے آمده یکسان
جیم تازے زبهر چی ست بدل — لفظ دیباجه آمدست مثل

بیان حاے حطی

حاے حطی ست خاص در عربی — اندرین فارسی چه مے طلبی

بیان خاے معجمه

خاے منقوط را خواص بجو — بدل آن بدین طریق بگو
در مضارع هم امر و نہے بگیر — زاے تازے بجاے خا به نظیر
سازد و ساز هم مساز مثال — باشد از ساختن بدین منوال
هاے هوز براے خاست بدل — هاک از خاک آمدست مثل
گاه با غین معجمه چون باغ — آمد از باخ اے بدیده چراغ

بیان دال مهمله

بدل دال را به تا دریاب — که شواد و شوات شد بکتاب
بدلش شد بذال معجمه نیز — آذر از ادرش نماے تمیز

بیان ذال معجمه

خبر از ذال معجمه بدهم — بار سنت بگردنت بنهم

بکلام از چہ ہر دم ست عیان
چون چہ زیرک برائے مرد بزرگ
در مقام درتیغ ہم آید
تو ز تمثیل این چہ شو آگاہ
از پے منع و نہی شد چہ عیان
یعنی اصلا مکن ستم اے مرد
ہم بجائے مبالغہ تحسین
گر بہر حرف شرط و تشبیہ است
چو نظیرش بدان کہ وقت نظیمہ
کہ بجائے چو چون رقم سازند
واو چون حذف گردد اے ارشد
چون چنان و چنین کہ ضمہ بحال
لفظ ہم نیز بر چو افزایند
آخر این چنان چہ ہست روا
شد چو در ابتدا ز قسم مفتوح
وال موقوف و نون ساکن را
آخر چند آن و این آرند
لفظ ہر ہر چہ گر شود افزون
آخر چہ چو را ز علت شد
چہ چو بہر تمامیش سازند
چون نہ ہر دم کشیم آہ سرد

این چہ باشد روان بچند زبان
بے تعظیم او نمود سترگ
درد و غم زین چہ چہرہ بنماید
کہ اے فلک با دلم چہ کردے آہ
چہ ستم مے کنی مثالش دان
نہے را زین قیاس باید کرد
چہ خوش ست این کہ بس خوش ست ہمین
واو در حذف ہا دران پیوست
حذف ہا گشت و واو شد تسطیر
بعد این واو نون رقم سازند
آن و این اندران چو پیوندد
بر سر آن بود برائے مثال
ہمچو خوانند و نطق بنمایند
شد مثالش چنانچہ اے دانا
غیر تعداد و کنند موضوع
آخر چہ در آر و چند نما
لفظ چند ان و چندین انکارند
ہر چہ باشد مثال آن موزون
شد چرا بعد حذف ہا لابد
لفظ چہ بر سر چہ بر دارند
چہ چہ جور این فلک نہ برپا کرد

لفظ تست از برائے اوست نظیر — الف و واو زان جدا بپذیر
گاہ آن تا بآخر اسما — معنے تو ہمی کنند پدید
مثل رویت بجائے روئے تو — لبس خطابی ست تا درین بشنو
بعد اسما کہ تا ہمے آید — تائے مفعول خوانندش شاید
مثل اسپیت عطا نمود خدا — ہست این تا بجائے لفظ ترا
معنے خود چو تا نمود عیان — اسپرت را بخوان نظیرش دان
گہ بدال بدل کنند اورا — جائے تو ت ست تو دا اے دانا

بیان تائے مثلثہ

تا کہ باشد مثلثہ سپئے نام — در ۲ — خاص باشد سپئے عرب بہ کلام

بیان جیم تازے

جیم تازی بدل ز تاست بدا ست — کہ ز تارا ج مے شو و تاراست
بدل جیم فارسے زادان — لفظ گزدم ز کجدم ست عیان
گہ بزائے عرب دہے تبدیل — از رجہ شد زرہ پئے تمثیل
بدلش گہ بسین چو کاس از کاج — (رم بمعنی بسیار خوارے ۱۲) تو منشانش بدان مشو محتاج
گاہ با کاف فارسے ست بدل — اخشیک ست را اخشیج مثل

بیان جیم فارسے

فارسی جیم بہر استفہام — گہ بیاید در ابتدائے کلام
مختفے ہا در آخرش آرند — جیم را کسرہ بر زبان دارند

بے تشبیہ باے ہفتم خوان | چون بخورشید روے تو ایجان
ہشتمی با بود بے الصاق | معنے از درو بود الحاق
چونکہ پوشد بحلم خود اللہ | یعنے از حلم خویش جرم وگناہ
شد نہم بہر استعانت با | کز وے امداد مے شود پیدا
کشت مارا بہ تیغ آن جلاد | این چنین باے پے مدد افتاد
باے قربت دہم کہ معنے آن | ہر نزدیک مے کنند عیان
چون بہ یعقوب رفت بوے پسر | دان کہ نزدیک او نمود گذر
باے مفعول ہست یازدہم | معنے را دہد کہ باشد گم
چونکہ دادند گنج زر بفلان | کہ فلان را شدست معنے آن
وسط دو اسم بردو نوع بدان | شرح او را بدین طریق بخوان
باے رابط عیان بود بر قسم | تو نظیرش بدان قدم بہ قدم
انتہائیہ با میان دو اسم | مے نماید بدیدہ ہا زین قسم
کہ بر قسیم ما ز روم بشام | دان تو تا شام اے خجستہ مقام

بیان تاے فوقانی

تاے فوقانیہ براے خطاب | گر بیاید بجمع احباب
ہست ضم بہر واحد حاضر | واو معدولہ پیش او داير
کہ زند حرف کم نہ لفظ بود | ہمچو توکاین مثال آن آمد
راے مفعول پیش او پیوست | واو معدولہ از میان برجست
با تو گویم نظیر او چو ترا | یا دگیر اے عزیز در دلہا
چونکہ در لفظ است پیوندد | الف است و واو حذف شود

متبدل گہے شود باواد
یازدہ نوع اول لفظ ست
اول از وے بدان تو زائدہ را
زائدہ چار قسم بنماید
حرف اول ز صیغۂ مکسور
ہمچو بگرفت و دیگرے چو برفت
اول صیغہ گر بود مضموم
چون بگفت و بخور بگوید ہم
رابط و لازم است خجستہ سیر
بضرورت چو بعد اسم آرند
بیم طوفان بود ز بدریا در
سومے زائدہ چو بنماید
چونکہ از شرق تا بغرب دوید
چارمے زیدہ بغیر مثال
دومے باے ظرف ار پندار
چون بخانہ بجاے در خانہ
سومے باے بہر استعلا
از بر و چون باو مثال شناس
باے چارم مصاحبت را دان
قسمیہ کہ بجسم ست عیان
باے علت ششم بجاے براے

ہمچو از آب مے نماید آو
شرحش این گونہ بار قم پیوست
کہ نباشد نہان بود پیدا
اولاً قبل صیغہ تا آید
خواہ مفتوح کسرہ خوان بظہور
زائدہ را ہمین بود ہر ہفت
کن تو مضموم اکثرش معلوم
باے زائد بضمہ ساز رقم
اول اسم ہست گو در و بر
باے زائد بر اسم بنگارند
یا منہ جان من بکشتی بر
بعد از تاے انتہا آید
ذرسہ ہند تا بروم دوید
یا بجز مے شود میان مقال
معنے درہمی کنند اظہار
یا بدانہ بجاے در دانہ
معنے بر ہمے کنند پیدا
کن بدین طرز چند لفظ قیاس
چون بر نسیم در چمن بفصلان
بخدا تو مثال آن برخوان
چون بدید ار تو مثال نماے

فرق لیکن بهر دو این باشد	یا تو گویم اگر یقین باشد
گر میان دو فعل دو اسم ست	رابط ست آن اگر به یک قسم ست
شد دمادم مثال او اول	هست دیگر مثال او بمثل
که بدو اسم و هم دو فعل دو قسم	آن الف عطف خاص دارد اسم
در شبا روز هم تگاپو بین	الف عطف را که هست همین
هشت الف هست آخر الفاظ	او شش از ندا لکن تو لحاظ
شد نظیرش دلا و هم جانا	معنے اے ہے کند پیدا
بهر تحسین دوم قیاس نما	هست گفتا مثال او پیدا
الف زائده همین باشد	گر کسے بر تو نکته چین باشد
سوے ندبه شد زمد صوت	در مقام تاسف و هم فوت
چون دریغا دنیز فریادا	نیز وا حسرتا رقم فرما
فاعلے وان الف چهارم را	هست گویا نظیر دهم دانا
پنجمے کثرت و مبالغه هم	از بسا و خوشا بدا برقسم
شد ششم مصدرے چو جلوه نما	در فراخا ببین و هم پهنا
متکلم که هفتمے آید	در کریما قیاس مے باید
سے معنے من پدید مے آید	شکل خود بر قرار مے دارد
هشتمی از پے قسم آید	همچو حقا مثال بنماید

بیان باے موحده

آنکه باے موحده خوانند	فارسے با مبدلش دانند
همچو از تب تب آمده بزبان	دیگر الفاظ همبرین عنوان

چون بافگنده شد بفگنده
نیز قائم بہ باے زائد ماند
ساز تمیز نفی و نہی درین
متحرک اگر الف آید
کن قیاسش درون لفظ بدان
لیکن اندر کلام غور نما
ہم بدو ہم بدیع وہم تمثیل
گاہ گردد بدل بہ تحتانی
یرمغان شد ز ارمغان دیگر
الف مدبہ قصر مے آید
الف وصل اول دو حرف
چون زگر مے شود اگر پیدا
ہست این نکتہ الف نہ اول لفظ
وسط الفاظ نکتہ الف آید
الف رابط اولا دانند
ربط وہم اتصال یک دانی
دیگر آمد مثال گوناگون
ور سراپا سراسر اے دانا
دوم شد الف برائے دعا
لفظ بادا کہ از بود گردید
سوم بہر عطف شد پیدا

ہست تمثیل بر زبان رانده
چو بماند آنست در نوشت وخوانند
چون میفروز ونامده است چنین
بدل خود بدال نما ید
کہ بآن بود اے عزیز از جان
فتحہ باشد بروے با پیدا
حالیا نیست احتیاج دلیل
یکدشش از اکدش ہست گردانی
ہست تمثیل اے خجستہ سیر
چون ز آچار اچار نما ید
ہست مفتوح دائما در صرف
ہست از بے ابی زباست ابا
کہ ہمیشہ بود موصل لفظ
علم آن بر تو فرض نما ید
چون دمادم شبا شبلش خوانند
معنیش یک بود لشد ثانی
کہ درون کلام شد موزون
بعض گویند انحصار آنرا
شد نظیرش کنا د ہم بادا
ہم کنا داز کند بگشت پدید
آن الف مثل رابطست الم

صورت صیغہ ہای مستقبل مجہول

آوردہ خواہد شد آوردہ خواہند شد آوردہ خواہی شد
آوردہ خواہید شد آوردہ خواہم شد آوردہ خواہیم شد

برشود ہا اگر شود افزون	شد مضارع ز دست خامہ برون

صورت صیغہ ہای مضارع مجہول

آوردہ شود آوردہ شوند آوردہ شوی آوردہ شوید آوردہ شوم آوردہ شویم

ہا چو بر مے شود زیادہ شود	حال مجہول در نگاہ رود

صورت صیغہ ہاے حال مجہول

آوردہ میشود آوردہ میشوند آوردہ میشوی آوردہ میشوید آوردہ میشوم آوردہ میشویم

متعدے ست جملہ گان افعال	ہمبرین طرز صرف کن بخیال
فارسے صرف کردہ ایم تمام	اے کہ باد اترا خجستہ انجام

بیان توضیح

حالیا شرح مے کنم توضیح	کہ بہ نوع حروف گشتہ صحیح
مفردہ گو مرکبہ باشد	کہ تبدل باو ہمے گردد

بیان الف

ہست مقصورہ گر الف پیدا	نہ درازست این الف اصلا
مثل انداختن کہ مے گویند	نیز افراختن کہ مے گویند
وقت ادخال یاے زاید و نون	کہ بود نفی اندر ان مضمون
ہم باد خال میم نہے در ان	تبدیل بہ یا شود اے جان

صورت صیغه های ماضی قریب مجهول

آورده شده است   آورده شده اند   آورده شده ای
آورده شده اید   آورده شده ام   آورده شده ایم

قبل بود ار شده بیفزائی   در بعید این کلام بنمائی

صورت صیغه های ماضی بعید مجهول

آورده شده بود   آورده شده بودند   آورده شده بودی
آورده شده بودید   آورده شده بودم   آورده شده بودیم

با وے شد میان استمرار   بعد ماضے بنوک خامه نگار

صورت صیغه های ماضی استمرار مجهول

آورده مے شد   آورده می شدند   آورده مے شدے
آورده می شدید   آورده می شدم   آورده مے شدیم

بر شده باشد ست ها چو فزون   هست مجهول ماضے مظنون

صورت صیغه هاے ماضے مظنون

آورده شده باشد   آورده شده باشند   آورده شده باشی
آورده شده باشید   آورده شده باشم   آورده شده باشیم

بر شدی ها چو در تمنائے   هست افزون بدان روانائے
که شمارش میان مجهول ست   بهر ماضی بیان مفعول ست

صیغه های ماضی تمنائی که شمار آن در مفعول میشود

آورده شدے   آورده شدندے   آورده شدمے

گشت این صیغه چون که مستقبل   شرح تصریف آن بیار بدل
غور بنما میان خاطر خود   ها ست بالاے لفظ خواهد شد

گرچه در لازمی نشد مفعول	آمده رفته لیکه شد معمول
جمع مفعول هست آمدگان	رفتگان را ز لفظ رفته بدان

بیان مصدر متعدی بصرف معروف و مجهول

متعدی ست مصدری که در آن	نظری ساز و شرح دیگر دان
می نمایم بیان آوردن	متعدی ست کان بحرف و سخن
آنکه معروف هست و هم مجهول	اندرین مصدر آمده معمول
هست معروف آنکه فاعل آن	شده معلوم و پیش دیده روان
مثل آوردگان بود بحضور	فاعلش نیست از نظر مستور
غیر معلوم را بدان مجهول	غیر دانسته فاعلش مقبول
مثل آورده شد مثالش گیر	که به معنی همین شده ست نظیر
هر دو آید بیان قافیه گر	صحبت لفظ را کند ابتر
شمشیر را شمیر قافیه دانند	از ثقیلش خفیف برخوانند
نیست حاجت بشرح آن معروف	که نمودم در آمدن موصوف
لیکه مجهول دان در آوردن	که ضرورست شرح آن کردن
هست شش صیغه اندرش مجهول	که شد اول در آمدن منقول
چون در آورده ها شده مرقوم	گشته آورده شد لکن معلوم

صورت صیغه های ماضی مطلق مجهول از مصدر متعدی

آورده شد آورده شدند آورده شدی آورده شدید آورده شدم آورده شدیم

چون در آورده هست کوس قریب	شده افزای ای عزیز حبیب
صاف مجهول می نماید آن	این چنین قاعده بصدق بدان

الف مد کہ اول ست پدید	تبدل به یا درین گردید
الف مد که اولاً آید	در مصادر به امر باز آید
گو نیاید بغائب از آید	عوض میم نون ہے شاید
فعل منفی غائب ست ایجان	اندرین صیغہ ہا کہ گشت بیان

صورت صیغہ ہائے نہی حاضر

میا	میائید

صورت صیغہ ہائے نہی غائب

گو نیاید	گو نیائید

بیان اسم فاعل

بہر فاعل دو صیغه را بشمار	واحد و جمع اندران انکار
آخر امر کان مجرد ست	نون وہم دال وہا اگر پیوست
لیکه در نون سکون غنه به دال	مختفے ہا بود میان مقال
اسم فاعل بود چو آینده	اے کہ عمر تو باد پاینده
جائے ہا کاف فارسی ار آید	الف و نون اخیر نماید
جمع فاعل بود ز روی بیان	لفظ آیندگان مثالش دان
نیز امر مجرد ست اگر	لفظ دیگر تو فاعلش بشمر
فیض بخش آمده مثالش صاف	امر فاعل شد از ره انصاف

بیان اسم مفعول

آخر ماضے اربیاید ها	اسم مفعول مے شود پیدا

آنکه بی لفظ دیگری آید — شد مجرد که چهره بنماید
همچو کن کو ز کردن ست عیان — نیز از خوردن ست خور بزبان
گر برین امر می بیفزائی — از مد اسمی قیاس بنمائی
همچو می کن که کرده باش مدام — نیز می خور که خورده باش مدام
حالیه امر را تو نیز بدان — الف و نون ز بعد امر بخوان
بعد امر مجرد آن بنگار — از کنان و روان مثالش آر

صورت هر سه امر

مجرد	مد اسمی	حالیه
کن	میکن	کنان

نیز این امر را دو هست کلام — حاضر و غائب ای نکو فرجام
از بیائید و هم بیا حاضر — جمع و واحد بدان وشو ناظر
گر برین صیغه گو کنی افزون — امر غائب تراشود مقرون
گو بیائید و گو بیا گوئی — گر ز غائب مثال می جوئی
دو دو صیغه برای هر دو بدان — کرده ام بر تو صاف صاف عیان

صورت صیغه های امر حاضر

بیا	بیائید

صورت صیغه های امر غائب

گو بیا	گو بیائید

بیان نهی

سه حاضر که دو بود یک جا — هم افزون بروی امر نما
نهی گر دو بدیده ات منظور — چون میائید و هم میا بحضور

ہست شش صیغہ اندر ان القیاس / خواہد آمد یکے مثال شناس

صورت صیغہ ہای مستقبل

خواہد آمد	خواہند آمد	خواہی آمد	خواہید آمد	خواہم آمد	خواہیم آمد
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

بیان مضارع

شد ز ماضی بدل چو حرف سوم / شد مضارع پدید ہست چو گم

نیست قیدش بحال و استقبال / معنے ہر دو کن از ان بخیال

آید آیند چار صیغہ دگر / کہ بماضے بگفتہ ام یکسر

در مضارع بود نماینده / گویمت اے بہ بخت ارزندہ

صورت صیغہ ہاے مضارع

آید	آیند	آئی	آئید	آیم	آئیم
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

بیان حال

بر مضارع چو لفظ مے آید / معنے حال چہرہ بنماید

ہمچو مے آید و ہمے آیند / اندرین نیز صیغہ شش زایند

صورت صیغہ ہای حال

مے آید	مے آیند	مے آئی	مے آئید	مے آیم	مے آئیم
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

بیان امر

امر را بر سہ قسم آمد ہست / کہ مجرد مدامے حالیہ است

آمدہ بود	آمدہ بودند	آمدہ بودی	آمدہ بودید	آمدہ بودم	آمدہ بودیم		
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم		

گر تو پرسی کہ چیست استمرار — لفظ مے را بروے ماضے آر
مثل مے آمد اسے مبارک فال — پئے این ماضی آمدست مثال

صورت صیغہ ہای ماضی استمراری

می آمد	می آمدند	می آمدی	می آمدید	می آمدم	می آمدیم
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

ہست مظنون کنی چو تحصیلش — آمدہ باشد ہست تمثیلش

صورت صیغہ ہاے ماضے مظنون

آمدہ باشد	آمدہ باشند	آمدہ باشی	آمدہ باشید	آمدہ باشم	آمدہ باشیم
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

آنکہ شد ماضے تمنائے — اندران کن نظر بہ بینائے
واحد و جمع نیز متکلم — ہست سہ صیغہ اندران قائم
متکلم ز یادہ یاد آرد — پیشش ہیمی کہ رو بجرف آرد
آمدے آمدندے اسے دلبر — دو بود این سوم بہ باید اگر
آمدہ درنگاہ آمدے — کہ ندارد ازین ۳ صیغہ رمے

صورت صیغہ ہاے ماضی تمنائے

آمدے	آمدندے	آمدے
واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم

بیان مستقبل

باز مستقبلت کنیم بیان — لفظ خواہد فزا ز ماضی دان

آخر آمدست اگر آید — چہرهٔ از قریب بنماید
لیکه ما قبل است و بو و بود — ہائے ہوز بماضی آید
آمده بود و نیز آمده است — شد مثالش که از قلم برجست
اندر افعال شش طریق بدان — واحد غائب اولش برخوان
جمع غائب دوم بود مشہور — کن تو در آمد آمدند شعور
از پئے جمع و واحد حاضر — آمدی آمدید شد ناظر
متکلم ہمین دو طرز شود — واحد و جمع گر زدل نزود
آخر ہر دو میم سے باید — آمدم آمدیم سے آید
قبل میم ست یا زیاده جمع — متکلم ہے رسد در سمع

صورت صیغہ ہائے ماضی مطلق

آمد	آمدند	آمدی	آمدید	آمدم	آمدیم
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

جمله ماضی بود بدین عنوان — ہر یکے راست صیغہ شش ای جان
اول است در میان قریب — حرف ہا شد اگر بود ترتیب

صورت ماضی قریب

آمده است	آمده اند	آمدهٔ	آمده اید	آمده ام	آمده ایم
واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم

بیان صیغہ ہائے ماضی بعید

ہا چو ما قبل بود سے آید — ماضی از بعید بنماید

صورت صیغہ ہائے ماضی بعید

ماضی و فاعل از شود و اصل — مصدر از وصل آن بکن حاصل
فاعل از امر می شود پیدا — لیکه معروف لفظ امر نما
گفتگو جستجو مثالش گیر — صورت و معنیش بذهن پذیر
گر اضافت اخیر امر آید — هم دگر لفظ آخرش باید
معنی مصدری شود پیدا — سوزش سازش مثال نما
گر میان دو امر واو آید — هست مصدر چنانکه می شاید
سوز و ساز از براے اوست مثال — از همین هر دو لفظ گیر خیال
آخر لفظ یاے مصدر دان — بادشاهی مثال او برخوان
بعض مصدر بمعنی و تمیز — متعدی و لازم آمد نیز
سوختن بستن و کشادن را — هست دو معنی از پی دانا
وز نمودن شگفتن ست همان — همچو بسیار مصدر ست بیان
مثل افسردن غلتن گسیختن ست — نیز پوشیدن ست و ریختن ست
و آنکه مصدر گداختن آید — بر زبان معنیش دو می باید
چند مصدر نمود خامه رقم — مختصر آنکه مختصر بکنم
حال ماضی نوشتن ست ضرور — که نماید بخاطر تو عبور

بیان صیغه هاے ماضی

نوع ماضی شش ست ای دلبر — مطلق اول بعید هست دگر
هم قریب ست و نیز استمرار — بعد مظنون بود بقید شمار
بعد ازان ماضی تمنائی — که بشش صیغه است بنمائی
ماضی مطلق ست از آمد — بود و یک ماضی بعید بود

بر دو قسم آمده است این مصدر — متعدی و لازمی بنظر
متعدی بفاعل و مفعول — می شود همچو گردن ای مقبول
که کننده و کرده می آید — معنی آن اگر ترا باید
متعدی ست هم بد و مفعول — چون کنانیدن ای بدل مقبول
امر آمر شود بدیگر کس — که بجا آرد امر دیگر بس
لازمی را فقط بود فاعل — آمدن دان مثالش ای غافل
که خود آمد فقط ندارد غیر — کن ز رفتن دگر مثالش سیر
منصرف جمله مصدرست همین — که دن و تن در آخر آن بین
طرز بر دار ز مصدرست دگر — که نه صرفش در آمده بنظر
می کنم جمله را بتو روشن — که شوی در زمانه کامل فن
آخر امر شین اگر آری — معنی مصدریش پندار ای
کسره ما قبل شین چو داد خبر — باشد این شین حاصل مصدر
دانش و بینش ست تمثیلش — همبرین طرز هست تکمیلش
نون مصدر اگر نمائی دور — فعل ماضی ترا شود منظور
فعل ماضی همین شود مصدر — کسره ده وقت ترک لفظ دگر
همچو آمد که فعل ماضی است — گشت مصدر چو کسره دادش دست
لفظ آمد به کسره گر خوانی — آمد شد مثال او دانی
بی اضافت هم آمد آمده است — لفظ دیگر اگر بران پیوست
باید آمد دگر توان آمد — دان مثالش بکن بمعنی کد
الف و را در آخر ماضی — هست مصدر شنیده شو راضی
همچو گفتار و دیگرش رفتار — دان مثالش وی ای نکو کردار

فعل باشد نظر بکن اے مرد ‏ ‏ سے مے کند کرد و نیز خواہد کرد
حرف خارج شد از زمانه مگر ‏ ‏ شود از اسم و فعل معنی در
هر سه بر لفظ یک درست تمام ‏ ‏ سے مے نمائیم اختتام کلام
معنی در چو باب سے آید ‏ ‏ اندر ان اسم چهره بنماید
از دریدن چو امر در سازے ‏ ‏ فعل دانے بخویشتن نازے
درمیان معنیش چو برگیرے ‏ ‏ حرف در طبع خویش پذیرے
چون در انجا که غیر این آنجا ‏ ‏ معنی در نے شود دیدا

بیان صرف افعال

صرف افعال سے مے کنم اظهر ‏ ‏ که بود صرف آن ز هر مصدر
بهر افعال فارسی یک دست ‏ ‏ نه مذکر نه قید تانیث ست
مصدر آن مے شود که آخر او ‏ ‏ دن و تن آید اے مبارک خو
معنی تا بهندیش آید ‏ ‏ صاف مصدر بود که مے باید
دگر آنست قبل این دن و تن ‏ ‏ یازده حرف سے مے شود روشن
شد عیان از خوشا و رزم و نفیس ‏ ‏ آن حروف اے بطالعت برجلیس
میم در آمدن مثال بود ‏ ‏ فا برفتن که در مقال بود
خا و را بین به ریختن کردن ‏ ‏ از زدن زاست سین در جستن
از کشادن الف عیان گردید ‏ ‏ یا میان رسیدن ست پدید
نون ز افگندن آمده بنظر ‏ ‏ شین در کاشتن بود بنگر
گر نشانے نوا و سے جوئے ‏ ‏ از ربودن مثال آن گوئے
همبرین قسم جمله مصدرها ست ‏ ‏ یازده حرف قبل آن پیداست

آخر حرف علت ست آن نون | بیرون آید ز بینی این مضمون
چون چنان و چنین مثال آور | حرف علت همین بود به نظر
که الف واو یا بود پیدا | فهم کن اے عزیز در دلها
سر را تا و دال طا چو دهے | نام این هر سه را ثقیله نهے
شد به اردو زبانش استعمال | نبود در زبان فارسی مقال

بیان اسم و فعل و حرف

کلمه دان ز اسم و فعل و حرف | با تو گوئیم بشنو اے خوش ظرف
اسم آنست کو نه گردد | صاف در ذات مستقل باشد
نه زمانه درو شود پیدا | مگر آن شے که خاص هست بنا
چون چمن باغ و آب دریا نیز | نشود منصرف بکن تمییز
این بود اسم جامد اے دلبر | که نه مشتق ازوست لفظ دگر
نام چیزے اگر بود مشهور | معرفه اسم ازو نمود ظهور
خواه اسمے ز مرد خواه اشیا | معرفه اسم می کند پیدا
نکره اسم عام مے آید | نه پئے خاص یک سے باید
که نظیرش ز مرد و نیز زن ست | کز پئے عام ضبط این سخن ست
مرد و زن جمله مے شوند نه یک | نه درین مسئله بیارے شک
اسم تفضیل کاین عیان هر سوست | بهترین بهتر و به و نیکوست
شرح اسماست بعد ازین مرقوم | جملگی را ازان بکن معلوم
اسم مشتق ز مصدر ست عیان | شود افعال نام آن بزبان
منصرف هست بجملگے افعال | حال و ماضی و نیز استقبال

اگر تو تار هشلنه خوانی — نام یار ابدان نو تحتانی
در کتابت چو متفق شد چار — مختلف در تلفظ اے هشیار
صفت آن جدا جدا است ازان — از پئے رفع اشتباه زبان
متحرک اگر بود همزه — نزد بعضے ست نام او افزه
الف ساکن و مرکب لام — لام الف کرده اند او را نام
نیست آن حرف یک بصورت خویش — بد و حرف ست اتحادش بیش
اتحاد و لے بخود دارد — از غلط یک بصورت انکارد
دو عرب صورتش چو گشت پدید — اصل آن لائے نافیہ گردید

بیان حرکات و سکنات و اقسام افعال

اسم نه هست بهر ترکیبات — فتح و ضم کسره اے نکو درجات
هم سکون و مد ست و هم تشدید — وقف و تنوین و غنه در تسوید
فتح باشد زبر ضم آمد پیش — کسر زیر ست همچو کاف کیش
این همه هست در زبان عوام — نصب و هم جر و رفع باشد نام
فتح در لفظ از ضم ست باد — حرف ساکن به مرا ے کرده بجو
آن الف کو دراز خوانده شود — مد سر این الف فگنده شود
الف آمدن بود ممدود — واو و دو او ار شد مشدد زود
وقف س بعد حرف ساکن هست — شد تغیرش مثال تا در دست
هست تنوین نشان آن دو زبر — یا دو ضم یا دو کسره حرف نگر
نون ساکن که غیر مکتوب ست — هست ملفوظ آخرین پیوست
طوعاً و کرهاً آمد ست مثال — در جنون نون غنه رهست مقال

حروف ملفوظی

وانکه ملفوظی ست سیزده آر — الف و جیم و دال و ذال انگار
سین و شین صاد و ضاد و عین و غین — قاف و کاف ست و لام فرض عین
این سه حرفی بود که ملفوظ ست — درمیان کلام ملحوظ ست
آخر این همه چو اول خویشش — بتلفظ همی شود در پیشش

حروف مستوی

حرف مکتوبی که صرف بود — از پی او عیان سه حرف بود
که چو گردانیش همان آید — نه بجا و نه بذات بنماید
میم و نون و واو این سه حرف آمد — خلق مقلوب مستوی نامد
الغرض بست و هشت حرف بود — که میان کلام صرف بود

بیان حروف عربی

زین همه هشت حرف خاص عرب — ثا و حا صاد و ضاد و طا بطلب
ظا و هم عین و قاف ازیشان — حرف باقی بود بهر دو زبان

بیان حروف فارسی

پی و چی ژی و گاف جمله چهار — حرف مخصوص فارسی پندار
در کلام عرب بغیر بدل — نه در آید گهی بعلم و عمل
اندرین بست و هشت پانزده حرف — هست منقوط در زبان صرف
سیزده حرف غیر منقوط ست — که میان کلام مربوط ست
معجمه نقطه دار را خوانند — مهمله غیر نقطه را دانند
نام باشد موحده الا — که بیک نقطه می شود پیدا
لقب تا شد ست فوقانی — که بروبش دو نقطه را دانی

بسم الله الرحمن الرحيم

بعد حمد خدای برتر و پاک / وز پس نعت صاحب لولاک
می کند زار چند شعر بیان / که به صبیان رسد فوائد از آن
نام او کرده ام بهار علوم / تا که گردد قواعدش مفهوم

بیان تقسیم اسمای حروف و تفصیل زبان فارسی

حروف مسروری

حرف مسروری ست با خوبی / نیز ملفوظی ست و مکتوبی
بد و حرف آنکه می شود انجام / وان تو مسرورش میان کلام
جمله حرفش دوازده آید / یا و تا تا و حا و خا باید
را و زا طا و ظا و فا و ها / یا همین ست جملگی اسما
الف این حروف منقول ست / متلفظ بیای مجهول ست
بی و تی ثی و غیرهم انگار / یای مجهول اندرین بشمار

بعون صانع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و زمان

رسالۂ رشیقہ و عجالۂ انیقہ مشتمل بر قواعد فارسی مفید صبیان کاشف سر مکتوم مسمی بہ

بہار علوم

مصنفۂ عالم اجل فاضل اکمل جناب منشی بندولال صاحب متخلص بہ زار حسب تحریک بعضی از دوستان

در مطبع نامی منشی نولکشور واقع لکھنؤ بحسن و خوبی طبع شد

تمت

فہرست بیانات مندرجۂ کتاب بہار علوم تصنیف منشی مینڈو لال المتخلص بہ زار

بعون صانع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و زمان

رسالهٔ رشیقه و عجالهٔ انیقه مشتمل بر قواعد فارسی مفید صبیان کاشف سر مکتوم مسمی به

بہار علوم

مصنفهٔ عالم اجل فاضل اکمل جناب منشی مینڈو لال صاحب متخلص به زار حسب تحریک بخشی [illegible]

در مطبع نامی منشی نولکشور واقع لکھنؤ بحسن و خوبی طبع شد